

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В.Н.КАРАЗІНА

ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб

Студентки 2 курсу групи ЗПС-62 другого
(магістерського) рівня вищої освіти освітньо-
професійної програми «Психологія» за
спеціальністю 053 – ПСИХОЛОГІЯ
Діани ТРОФІМОВОЇ

Керівник: к. психол. н., доц. ЗВО
Ігор ЗУЄВ

Чотирьохрівнева шкала оцінювання _____

Кількість балів: _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Харків – 2024 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	6
1.1. Поняття феномену соціально-психологічної адаптації особистості	6
1.2. Психологічні особливості вимушено переміщених осіб в контексті їхньої соціально-психологічної адаптації	11
1.3. Сучасні дослідження соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб	16
Висновки до розділу I	21
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	23
2.1. Мета і завдання дослідження. Опис вибірки досліджуваних	23
2.2. Характеристика методів дослідження	23
Висновки до розділу II	30
РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	32
3.1. Дослідження виразності показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб	32
3.2. Визначення особливостей соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб	41
3.3. Визначення особливостей взаємозв'язку показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб	46
Висновки до розділу III	49
ВИСНОВКИ	52
ЛІТЕРАТУРА	54

ВСТУП

Довготривала війна в Україні спричинила широке розповсюдження такого явища, як внутрішнє переміщення; і на поточний момент у державі налічується 4,6 мільйони громадян зі статусом ВПО.

При цьому важливо зазначити, що люди, які наважилися на переїзд через небезпеку, спричинену бойовими діями, зазвичай не мають достатньо часу і ресурсів для підготовки до зміни місця проживання, - відповідно, переміщення набуває раптового та стресогенного характеру, що створює для цих людей надзвичайне психоемоційне навантаження. За таких умов успішність адаптації до нового соціального середовища опиняється під загрозою, - отже, формуються надзвичайно несприятливі умови для можливості набуття внутрішніми переселенцями повноцінності функціонування і відчуття благополуччя.

Актуальність даної проблеми наочно підтверджується сплеском наукового інтересу до неї, що відзначається останнім часом. Зокрема, питання соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб розглядалося у роботах О. Риндзак, А. Путінцева, Д. Ніконової, Н. Мазіної, С. Силкіної, Я. Зелінської, О. Богучарової, А. Львовчкіної та багатьох інших.

Проте, не дивлячись на доволі велике різноманіття досліджень, присвячених вказаній проблематиці, на сьогоднішній день неможна говорити, що феномен соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб є досконало вивченим, - тим більше, що дане явище є у високій ступені динамічним, адже воно значною мірою детермінується низкою мінливих чинників (зміни у нормативно-правовій регламентації, детермінація соціокультурним контекстом нового середовища тощо). То ж, враховуючи це, питання соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб продовжує лишатися у значній мірі актуальним, і в рамках даної роботи ми здійснимо спробу розширити наявні знання щодо нього.

Мета роботи - дослідити особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Об'єкт - соціально-психологічна адаптація особистості.

Предмет - особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Завдання:

1) Здійснити теоретичний аналіз питання соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

2) Визначити показники соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

3) Дослідити особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

4) Дослідити взаємозв'язок показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Методики:

1) Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація О. С. Колесніченко).

2) Методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової).

3) Методика Дж. Беррі «Акультураційні предиспозиції» (модифікація Плєскач Б. В., Уркаєв В. С.).

4) Експрес-опитувальник «Дезадаптивність» (адаптація - І. І. Приходько, Я. В. Мацєгора та ін).

5) Шкала задоволеності життям (SWLS - The satisfaction with life scale E. Дінєра в адаптації Т. Грубі).

6) Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS) (розробка Українського інституту когнітивно-поведінкової психотерапії).

Математико-статистичні методи: описові статистики, метод Уїлкоксона-Манна-Уїтні для порівняння незалежних вибірок та кореляційний аналіз Спірмена.

Гіпотеза. Ми очікуємо, що загалом показники соціально-психологічної адаптованості у внутрішньо переміщених осіб є нижчі у порівнянні з не переміщеними особами. Крім того, ми припускаємо, що інтернальність локусу контролю та позитивні акультураційні предиспозиції будуть пов'язані з тенденцією

до зростання успішності соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Вибірка. У дослідженні взяла участь 91 особа. До групи внутрішньо переміщених осіб увійшло 44 досліджуваних у віці від 24 до 42 років (середній вік – $33,4 \pm 5,1$ років). Серед них – 25 чоловіків та 19 жінок. Дані особи набули статусу ВПО внаслідок переїзду з прифронтових населених пунктів України, і наразі проживають у Харківській, Полтавській, Київській, Івано-Франківській, Черкаській та Кіровоградській областях. Група досліджуваних, що не є внутрішньо переміщеними особами, підбиралася з урахуванням дотримання еквівалентності по відношенню до вказаних вище досліджуваних в аспекті віку, статевого розподілу та місця перебування. У підсумку дану групу представило 47 осіб у віці 22-47 років (середній вік – $31,3 \pm 4,9$ років), серед яких 28 чоловіків та 19 жінок.

Практична значущість роботи полягає у можливості застосування її результатів при розробці соціально-психологічних програм, спрямованих на підвищення ефективності адаптації внутрішньо переміщених осіб.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

1.1. Поняття феномену соціально-психологічної адаптації особистості

На сьогоднішній день поняття соціально-психологічної адаптації здебільшого розглядається як більш вузька категорія феномену адаптації, під яким мається здатність організму до перебудови власної організації для найбільш доцільного існування у відповідних умовах, що його оточують [11]. В цьому сенсі адаптація може розглядатися і як процес (якщо мова йде про динаміку змін, що відбуваються з організмом, який перемістився до нового середовища), і як риса (у випадку, коли необхідно визначити імовірність ефективного пристосування до середовища), і як стан (тобто, показник, що визначає стан і ступінь реалізації адаптаційного потенціалу).

Проте, як слідує з самих визначень вказаних двох явищ, говорити про абсолютну паралельність адаптації в широкому сенсі значення та соціально-психологічної адаптації не є правомірним, адже в останньому випадку мова йде про феномен соціальної природи, - отже, він, на відміну від просто адаптації, є безкомпромісно пов'язаним з категорією особистості, і його існування поза нею неможливе.

Оскільки сама по собі особистість є надзвичайно складним і багатограним поняттям, що передбачає безліч принципово відмінних наукових підходів до її розуміння, - закономірно, що і однозначності у розумінні феномену соціально-психологічної адаптації у науці також не спостерігається.

Так, в рамках соціального біхевіоризму він визначається як результат пошуку людиною певного оптимального балансу між вимогами, що висувуються середовищем (зокрема, суспільством), та власними потребами [4]. При цьому зазначений пошук базується переважно на когнітивних ресурсах. За умови надмірного зсуву до будь-якого полюсу, згідно із зазначеним баченням, слід говорити про дезадаптацію. Наприклад, людина, яка віддає перевагу власним потребам, буде вступати у постійні конфлікти з оточенням, - через що її спроби

гармонійного співіснування з іншими будуть вкрай невдалими. Так само і навпаки – у випадку повного нехтування власними потребами на користь суспільних вимог призведе до значного емоційного дискомфорту який за своєю суттю суперечить меті і завданням адаптації як такої.

Розуміння соціально-психологічної адаптації Дж. Роттером ґрунтується, в першу чергу, на її визначенні як стану [53]. В цьому контексті дослідник вводить поняття соціального очікування, - характеристики, що визначається на основі міри впевненості (так званої суб'єктивної вірогідності) в тому, що у новому середовищі поведінка індивіда буде отримувати належне підкріплення.

Е. Толмен розглядав феномен соціально-психологічної адаптації в контексті особливостей утворення когнітивних карт людини – специфічних сталих поєднань елементів знання про те, як слід діяти в конкретних типових ситуаціях [57]. Згідно з дослідником, розвиненість здатності до адаптації в новому соціальному середовищі є зворотнопропорційною по відношенню до сформованості когнітивних карт в рамках колишнього оточення. Тобто, чим більш відпрацьованими та досконалими є карти, що були актуальними раніше, тим важче людині буде пристосовуватися до нової ситуації.

В рамках інтеракційних поглядів соціально-психологічна адаптація розглядалася як процес обміну, що відбувається між людиною та оточенням з метою задоволення нею як власних потреб, так і потреб зазначеного оточення [29]. В такому погляді простежується двосторонній вплив адаптаційних процесів на суб'єктів, що мають до нього відношення, - тобто, визнається як перебудова самої людини, що адаптується у новому середовищі, так і зміни самого середовища.

У схожому ключі трактує феномен соціально-психологічної адаптації А. Бандура, - хоча акцент в інтерпретації інтеракції в даному випадку є дещо відмінним [35]. Так, вона розуміється як обмін досвідом між людиною, що адаптується, та особами, що оточують її, - і саме внаслідок цієї взаємодії утворюється ціла система складових адаптивного потенціалу особистості, завдяки чому людина здатна пристосовуватися до нової соціальної ситуації не тільки на основі власного досвіду, а й на основі досвіду інших.

У поглядах Дж. Келлі щодо соціально-психологічної адаптації простежувався зв'язок останньої з положенням про те, що соціум є провідним джерелом особистісного розвитку людини [44]. Поєднавши це з власною концепцією когнітивної детермінації психіки, дослідник дійшов висновку, що будь-які процеси інтеграції людини у нову соціальну ситуацію базуються на комплексі ідей та думок, що, поєднуючись у єдину систему, дозволяють особистості збільшувати вказану інтеграцію, - зокрема, краще її усвідомлюючи, інтерпретуючи та прогнозуючи. Такі системи Дж. Келлі назвав особистісними конструктами, - отже, згідно з автором, соціально-психологічна адаптація є нічим іншим, ніж результатом поведінкової реалізації цих конструктів.

В рамках теорії діадної взаємодії Дж. Тібо да Г. Келлі соціально-психологічна адаптація розглядається як один з приватних прикладів міжособистісної взаємодії [56]. Говорячи про останню, дослідники визначають її як результат співвідношення витрат, що докладаються людиною в ході інтеракції з іншими (психологічних, економічних, фізичних та ін. ресурсів), та винагороди, яку вона отримує завдяки цій взаємодії. Відповідно, про успішність адаптації можна говорити, коли зазначене співвідношення визначається на користь винагород; натомість, за умови переважання витрат людина відчуває значні труднощі із входженням до нової соціальної ситуації.

Згідно з Дж. Мід, соціально-психологічна адаптація є процесом, який залежить від здатності людини до відчуття намірів інших людей [46]. Автор вважає, що цей феномен має передбачувальну природу, - тобто, що він ґрунтується не на безпосередніх діях, які відбуваються навколо особистості в процесі її інтеграції до нової соціальної ситуації, а на тому, наскільки ці дії можуть бути заздалегідь «прочитані» нею. Простими словами, згідно із зазначеною точкою зору, - краще адаптуватиметься та людина, яка буде здатна моделювати та планувати свою активність у відповідності до потенційних запитів середовища, ніж та, яка буде реагувати на його впливи (навіть якщо це реагування буде у найвищій мірі адекватним).

В рамках психодинамічної теорії З. Фрейда відсутній акцент на соціально-

психологічній адаптації як на предметі дослідження, проте дана проблематика доволі очевидно зчитується з положень, наведених автором [42]. Зокрема, це стосується взаємодії структур психіки, в рамках якої інстинкти Ід протиставляються набутим просоціальним диспозиціям Супер-Его. На думку Фрейда, чим більше Супер-его буде владне придушувати Ід, тим бажанішим буде перебування людини у суспільстві, - відповідно, в такому випадку людина зможе доволі успішно впроваджувати адаптацію у соціумі. Натомість, глибинні інстинкти, які в розумінні дослідника йдуть врозріз із соціальними нормами, в разі домінування будуть робити існування індивіда у суспільстві вкрай негармонійним та неорганічним.

В. Франкл схилився до думки, що соціально-психологічна адаптація є результатом пошуку людиною конструктивних цінностей і сенсів, які дозволяють їй не тільки відчувати себе осмислено, а й впроваджувати наповнену сенсом продуктивну взаємодію із соціальним оточенням [41].

Ж. Піаже у спробі пояснити природу соціально-психологічної адаптації робив відсилку до інтелекту як основної рушійної сили її розвитку [49]. Дослідник наполягав на тому, що саме у випадку із соціально-психологічною адаптацією реалізація інтелектуальної діяльності ґрунтується на двох основних механізмах: 1) спрямованість на перетворення середовища у відповідності до образу, що визначається суб'єктом як найбільш комфортний для нього (даний механізм Піаже називав асиміляцією) та 2) приведення себе у відповідність до вимог середовища (або акомодация). За рахунок цих двох механізмів в процесі соціально-психологічної адаптації відбувається двосторонній взаємовплив людини та соціального оточення одне на одного, - що робить концепцію Ж. Піаже дещо схожою на розглянуту нами вище концепцію інтеракціоністів.

Позиція А. Маслоу щодо феномену соціально-психологічної адаптації йде дещо врозріз з її розумінням як установки людини на встановлення рівноваги із соціальним оточенням [45]. Згідно з дослідником, головна рушійна сила розвитку особистості – прагнення до самоактуалізації, яке реалізується через низку рівнів потреб; проте, зазначена рівновага має означати припинення руху в напрямку самоактуалізації, що є неприпустимим для будь-якої людини. Натомість, міру

соціально-психологічної адаптованості Маслоу вбачає у ступені подолання людиною таких рівнів задоволення потреб, як соціальні потреби та потреби у визнанні та повазі.

Е. Еріксон визнає соціально-психологічну адаптацію певною здібністю особистості, що визначається унікальним поєднанням особистісних рис [39]. На думку дослідника, вона є наслідком розвитку Его-ідентичності людини, яка реалізується за рахунок поєднання її уявлень про себе у єдиний образ. Якщо такий образ виявляється цілісним і повністю відповідним вимогам соціального оточення, - слід говорити про успішну адаптацію; проте, якщо Его-ідентичність передбачає конфліктність між його складовими та по відношенню до вимог середовища; якщо воно не є узгодженим та гармонійним, - варто констатувати дезадаптацію людини у соціальному оточенні.

У прагненні пояснити природу соціально-психологічної адаптації К. Роджерс зазначає, загалом існують два рівні світосприйняття людини: 1) безпосередня інформація, що надходить з навколишньої дійсності та фіксується людиною; 2) характер сприйняття зазначеної інформації, який визначається суб'єктивною позицією людини і детермінує інтерпретацію даної інформації [52]. За узгодженість цих двох рівнів, на думку дослідника, відповідає такий особистісний параметр, як конгруентність. Якщо виразність конгруентності є занадто низькою, починає формуватися невідповідність між тим, що являє собою соціальне середовище, та тим, яким сприймає його людина. Важливо відзначити, що власну активність ця людина будує, саме ґрунтуючись на суб'єктивній позиції, - відповідно, за умови зазначеної неузгодженості, її дії з великою імовірністю будуть йти врозріз з актуальними вимогами суспільства, що буде унеможливлювати успішну адаптацію.

Наразі ми розглянули основні фундаментальні концепції соціально-психологічної адаптації, і, не дивлячись на те, що в поглядах різних авторів даний феномен має певні відмінності, ми, все ж, спробуємо, віднайшовши у зазначених поглядах спільні точки дотику, надати узагальнене широке визначення даного явища.

Отже, соціально-психологічна адаптація – це явище, що може одночасно

виступати і в якості процесу, і в якості стану, і в якості результату особистісної взаємодії із соціальним середовищем, основним параметром якої є оптимальність інтеракції людини з іншими особистостями, що перебувають у її оточенні. Дана оптимальність визначається узгодженістю вимог середовища та дій людини, співвідношенням задоволення її потреб та потреб інших, та мірою ефективності і продуктивності її функціонування у вказаному середовищі.

1.2. Психологічні особливості вимушено переміщених осіб в контексті їхньої соціально-психологічної адаптації

Акцентування уваги на виділенні категорії психологічних особливостей вимушено переміщених осіб зумовлюється низкою чинників об'єктивного характеру. В першу чергу, мова йде про причини переміщення. Зазвичай даний процес є вимушеним, - коли людина змінює місце свого проживання через неможливість лишатися на ньому (як правило, зумовлену небезпекою), і це може зумовлювати низку негативних переживань: стрес, тривогу, депресивні стани тощо. І, оскільки психічні феномени характеризуються високим ступенем взаємопов'язаності, це спричиняє виразні зміни у психічному функціонуванні людини загалом, проявляючись не тільки в емоційно-вольовій сфері, а й у когнітивній, ціннісно-смісловій, моральній, екзистенційній тощо. Таким чином, утворюється ціла система психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб.

Другий момент, який сприяє цьому, стосується того, що людина, формуючись як особистість у певному соціокультурному середовищі, протягом тривалого часу поступово утворювала з цим середовищем єдину систему з характерними відносно сталими зв'язками, - і саме в рамках цієї системи виникали і проявлялися її психологічні особливості. Внутрішнє переміщення же означає розрив значної частки зазначених зв'язків, і перенесення даної людини до зовсім іншої соціокультурної системи з високою долею імовірності призведе до втрати актуальності старого комплексу відношень до оточення, - отже й до вимушеного коригування її психологічних характеристик.

Момент комплексного впливу ситуації переміщення на психіку переселенців підкреслювався О. Богучаровою та Н. Ткаченко [3]. Дослідники дійшли висновку, що первинним чинником у даному процесі є суспільна фрустрація, спричинена неспроможністю людини до чіткого усвідомлення власної позиції у новому соціальному оточенні, яка, в першу чергу, позначається на емоційній сфері – посилює негативні переживання та викривляє адекватність емоційного вираження. В свою чергу, це передається на самоусвідомлення, формування мотивів, цінностей тощо. Зокрема, негативізація емоційної активності може призводити до того, що людина, яка раніше вмотивовувалася прагненням до успіху, у новій ситуації переорієнтується на прагнення до уникнення невдач, що кардинально змінить її функціонування – як на психічному, так і на поведінковому рівнях.

В ході емпіричного вивчення психологічних характеристик внутрішньо переміщених осіб А. Львовчкіна отримала низку доволі детальних параметрів, що характеризують дану категорію [14]. В першу чергу, як відзначала авторка, - мова йде про тенденцію до займання ВПО позиції жертви при побудові міжособистісної інтеракції з оточуючими людьми. Згідно з даними авторки, особливо сильно даний феномен проявляється при взаємодії з місцевими особами, хоча нерідко це може спостерігатися і в ході комунікації з такими самими внутрішньо переміщеними людьми (в такому випадку формується унікальна міжособистісна діада «жертва-жертва»). Важливо також сказати, що схильність до віктимного поводження може мати місце, навіть якщо до цього у людини жодного разу не проявлялися подібні тенденції. По-друге, - у внутрішньо переміщених осіб значною мірою зростає відчуття втрати фізичного здоров'я, - і ключовий момент в даному випадку – те, що мова йде саме про відчуття, а не фактичну втрату: часто воно виникає без очевидних, об'єктивно фіксованих фізіологічних змін. Третій момент, виявлений А. Львовчкіною – відчуття втрати перспективи майбутнього та безпорадність. Передусім, це пов'язано з тим, що ВПО не мають визначеності щодо того, чи повернуться вони колись додому; чи позитивно їх прийматиме нове середовище; чи є необхідність широкого розгортання власної активності для більш ефективної адаптації на новому місці на противагу перечікуванню тимчасового переїзду тощо.

Четвертий момент, що відзначається дослідницею, стосується відчуття власної винятковості ВПО, що проявляється в акцентуванні ними уваги на своїй надважкій ситуації. Згідно з авторкою, чи не кожен переселенець впевнений, що його випадок є найтяжчим, і ці свої установки вони прагнуть максимально широко продемонструвати оточуючим. Нарешті, дослідниця говорить про те, що для значної частки внутрішньо переміщених осіб характерний так званий «синдром провини вцілілого», або «синдром евакуації». Тобто, до усіх зазначених вище негативних переживань може також додаватися ще і почуття провини перед тими, хто не виїхав з небезпечного місця (або навіть загинув, на дочекавшись виїзду).

А. Гуляєвою проводилося дослідження психологічних особливостей внутрішніх переселенців у зв'язку з початком військової агресії проти України у 2014 році, завдяки якому було встановлено, що дані люди відзначаються спрямованістю на диференціювання своїх власних стереотипів соціального характеру та відповідних стереотипів представників нового соціокультурного середовища [7]. Причому, згідно з авторкою, це відбувається на тлі негативних тенденцій у процесах, що протікають в емоційному, поведінковому, когнітивному та мотиваційному вимірах функціонування особистості. І поєднання зазначеної вище спрямованості на диференціювання стереотипів із вказаними тенденціями зазвичай призводить до таких наслідків для ВПО, як тривога, фобії, психологічна травматизація, розлади сну, депресивні прояви та стани тощо.

О. Новікова з Л. Шамілевою наполягали на тому, що більшість соціально-психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб слід розглядати в контексті відчуття соціальної несправедливості, характерної для типової ситуації вимушеного переїзду [21]. Зокрема, згідно з авторами, мова йде про те, що більшість ВПО з об'єктивних причин не можуть мати рівних можливостей з тими, хто проживає на місці переміщення давно, - це стосується і житла, і роботи, і можливостей реалізації потреб у спілкуванні та організації суспільного життя тощо. Це призводить до падіння установки переселенців на соціальне включення, що надалі робить повноцінне особистісне функціонування у нових умовах доволі ускладненим.

У дослідженні колективу авторів на чолі з Д. Мальчиковою було встановлено, що психологічні особливості ВПО детермінуються двома основними групами чинників: 1) зростання фрустрації щодо потреб як найнижчого, так і найвищого порядків, яке є типовим для ситуації переміщення; 2) переорієнтація і переспрямування психологічних ресурсів з буденних та типових задач на завдання, пов'язані з адаптацією до нового середовища [18]. Дослідники відзначали, що поєднання цих двох великих факторів створює вкрай несприятливі умови для психічного функціонування особистості в умовах внутрішнього переміщення, адже їхній спільний вектор впливу не тільки обмежує свободу психічного функціонування за рахунок урізання відповідних ресурсів, а й звужує можливості вибору шляхів застосування залишків цих ресурсів. Крім того, дослідникам вдалося довести, що формування психологічних особливостей ВПО є статевоспецифічним, що проявляється, зокрема, в тому, що в ході інтеграції до нового середовища жінки виявляють вищу міру соціальної відповідальності.

С. Прайб та колеги дійшли висновку щодо наявності зв'язку перебування людини в ситуації вимушеного переміщення з формуванням параноїдальних схильностей, що пояснювалося ними викривленням загального світосприйняття, спричиненим екстремальністю зміни навколишнього середовища [50]. В таких умовах, на думку дослідників, людина не здатна зважено оцінювати ані задоволеність власних потреб у безпеці, ані характер намірів соціального оточення, - що в ситуації зміненого навколишнього середовища може спричиняти безпідставне очікування загрози на свою адресу. Також дослідники виявили прямий зв'язок тривалості проявів зазначеної параноїдальності та тривоги як симптомів впливу вимушеного переїзду з частотою негативних або травматичних подій, що відбуваються з особистістю в умовах переміщення.

Підводячи підсумок розглянутому матеріалу, ми маємо констатувати, що усіма наведеними дослідниками акцентується увага виключно на негативному впливі явища внутрішнього переміщення в контексті формування психологічних особливостей ВПО. З одного боку, це є вельми очікуваним, адже різка та незапланована зміна середовища є неодмінно стресовим фактором для будь-якої

особистості, що прагне до стабільності та визначеності. Проте, з іншого боку, як ми зазначали вище, внутрішнє переміщення зазвичай зумовлене потребою уникнути небезпеки, - відповідно, в таких умовах від внутрішнього переміщення варто було б очікувати і позитивного ефекту. Те, що цей ефект ніяк не фіксується у наявних психологічних дослідженнях (отже, не проявляється), на наш погляд, пояснюється тим, що, по-перше, має місце бути емоційна прив'язаність внутрішніх переселенців до домівки, завдяки якій зростання відчуття безпеки за власну долю може значною мірою нівелюватися переживанням за долю місця, яке вважається домом, та всього, що пов'язане з ним.

По-друге (і даний факт ми більш детально розглянемо у другому підрозділі), існує підтвердження того, що визначення психологічного стану внутрішньо переміщених осіб більшою мірою зумовлюється необхідністю адаптуватися до нової ситуації, а не тим, що було до цього, - отже, порівняння поточної ситуації, що протікає в умовах внутрішнього переміщення, з минулою, що лишилася лише в досвіді, не набуває значної актуальності.

При цьому варто визнати, що об'єктивно, окрім зменшення відчуття небезпеки після переміщення, в більшості випадків підстав для позитивізації психологічних параметрів вимушених переселенців немає. Це стосується і житлових умов, і матеріально-економічної забезпеченості, і побуту, і можливості реалізовувати потребу у комунікативній діяльності і т.д. До цього варто додати ситуацію невизначеності щодо перспектив майбутнього життя, яка посилюється загальною кризою в країні, спричиненою війною та низку інших деструктивних чинників, розглянутих вище, - що у підсумку і призводить до переважання негативних акцентів у ситуації внутрішнього переміщення.

Отже, підведемо підсумок. Вплив факту внутрішнього переміщення на формування психологічних особливостей особистості несе здебільшого негативні наслідки, які проявляються у зростанні тривоги, появі депресивних станів, розмитті життєвої перспективи, викривленні характеру соціальної активності та негативізації смисложиттєвих орієнтацій. Основними симптомами, в яких ці наслідки проявляються, слід вважати: займання внутрішньо переміщеними особами ролі

жертви, відчуття втрати фізичного здоров'я, яке нерідко не має об'єктивного підтвердження, усвідомлення власної безпорадності, а також – симптоми «власної винятковості» та «провини вцілілого».

1.3. Сучасні дослідження соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб

З огляду на те, що у попередньому підрозділі нами було виявлено загальне погіршення психологічних параметрів особистості внутрішньо переміщених осіб, ми цілком вправі очікувати аналогічної тенденції і щодо їхньої соціально-психологічної адаптації зокрема. Проте, відповідь щодо того, чи так це насправді, - може дати лише аналіз робіт, які зосереджувалися саме на даній проблематиці. Очікувати відмінну картину нам дозволяє припущення щодо пріоритетності активної мобілізації адаптаційних ресурсів ВПО як ресурсів першої необхідності в ситуації неочікуваного переїзду. Отже, щоб зрозуміти, який з двох зазначених варіантів є коректнішим, звернемося до даних робіт.

О. Лазоренко, так само як і дослідники, результати наукової роботи яких розглянуті у попередньому підрозділі, вказував на цілу низку негативних психологічних наслідків внутрішнього переміщення [13]. Серед яких, зокрема, він виділяв: зниження відчуття якості життя та адаптивності, емоційна пригніченість, стани посттравматичної природи та розлади поведінково-діяльнсної регуляції. Тобто, знову-таки, дослідником підкреслювався комплексний характер впливу ситуації переміщення на психіку переселенців, що в черговий раз підтверджує її критичність. При цьому, як ми бачили вище, на головні позиції автором виносяться саме ті феномени, що мають відношення до адаптації.

Згідно з С. Волошиним, характер соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб визначають дві групи чинників: 1) формальні (до них автор відносить правове регулювання забезпечення повноцінної життєдіяльності ВПО) та 2) особливості ставлення до новоприбулих членів суспільства з боку соціального середовища, до якого переміщуються переселенці [4]. Досліджуючи внутрішньо переміщених осіб, що були вимушені покинуті прифронтові населені

пункти через війну, автор дійшов висновку, що за обома наведеними критеріями спостерігаються вкрай несприятливе підґрунтя для успішної адаптації. Зокрема, було відзначено, що державна допомога і механізми правового регулювання статусу ВПО, які надавалися переселенцям до поточного моменту, є вкрай несуттєвими, і більшість проблем, з якими дані особи стикаються на шляху адаптації до нового середовища, їм доводиться вирішувати самотійно. Щодо другої групи чинників, - автор відмітив доволі високий рівень нетолерантності до ВПО в усіх без виключення областях України. Таким чином, ним визнається загальна виразна проблемність питання соціально-психологічної адаптації внутрішніх переселенців у поточних умовах.

Також варто додати, що С. Волошин визнавав прагнення людини до адаптації органічним та природнім. На думку автора, подібно до того, як пересаджена рослина намагається розвивати на новому місці свої корені, так і людина при зміні соціального оточення прагне максимально гармонійно в нього вжитися. І, якщо для рослини найбільш критичним в даному процесі є відповідність ґрунту та умов проростання, то у випадку з людиною «родючість» соціального оточення як раз і визначається наведеною вище толерантністю та допомогою держави. За умови їхньої відсутності у ВПО зазвичай формується велика прірва між потребами та очікуваннями з одного боку, та актуальним становищем – з іншого, - що у підсумку призводить до унеможливлення успішної адаптації.

Велике дослідження психологічних особливостей внутрішньо переміщених осіб було проведене Я. Зелінською [10]. Так, дослідниця визначила високу міру дезадаптивності ВПО, і, головним чином, це стосується саме соціокультурної складової даного процесу. Джерелом цього авторка вважала загальну особистісну дезінтегрованість представників зазначеної категорії, що спричиняється екстремальними змінами у сприйнятті поточного моменту. Це виливається у формуванні викривлення світосприйняття, почуття відчуженості, ставлення до нової ситуації як до несправедливої, негативної та ворожої на тлі загального підвищення тривожності. Все це призводить до наслідків вторинного порядку: падіння соціальної спрямованості та, відповідно, активності; пригнічення психічного

функціоналу; викривлення образу перспективи і т.д.

Хоча у попередньому підрозділі ми вказали, що самовідчуття людини в ситуації внутрішнього переміщення значною мірою пов'язане з причинами, які призвели до переїзду, Я. Зелінська підкреслює, що на тлі нових умов ці причини мають відчутно менше значення, і домінуючу долю у детермінації цього самовідчуття, все ж, бере на себе те, що відбувається в актуальному моменті. Щодо зазначеного контексту, на думку авторки, надкритичним є те, яким чином у новій ситуації буде сформовано емоційний Я-образ, - і вже в залежності саме від нього у подальшому буде визначатися успішність соціально-психологічної адаптації ВПО.

Хоча, у науковій літературі є й протилежні думки. Зокрема, О. Блинова акцентує увагу на тому, що зазвичай те, що є причинами внутрішнього переміщення (війна, техногенні катастрофи тощо) є у найвищій мірі відмінним від того, що особистість має переживати в нормі [2]. На думку дослідниці, саме починаючи з цих причин закладаються психофізіологічні механізми, що у подальшому визначатимуть тенденцію до дезадаптивності на новому місці перебування. Дані механізми базуються на тривозі, страху, посттравматичних станах тощо.

Далі ці механізми сприяють поступовому розвитку загальної деморалізації людини, яка, згідно з дослідницею, має свій специфічний прояв у кожній зі сфер функціонування особистості.

Так, у когнітивній сфері внутрішньо переміщених осіб нерідко спостерігається зниження здібностей до запам'ятовування інформації, погіршення спроможності до концентрації та переключення уваги, виникають труднощі з мислинневою побудовою логічних ланцюгів, викривляється сприйняття тощо.

Щодо мотиваційної сфери, - то тут О. Блиновою констатується падіння рівня домагань ВПО, знецінення самовартості та власного мотиваційного потенціалу, знижується диференціація важливого та неважливого; недозволеного та дозволеного; з'являється схильність задовольнятися малим, не прагнучі до більшого і т.д.

Нарешті, в емоційній сфері, згідно з авторкою, відбувається актуалізація фобій, імпульсивність, надмірність тривоги, пригніченість настроїв, - і у випадку з

ВПО всі ці симптоми з великою імовірністю знаходять свій вихід у психосоматичних негативних проявах.

Всі зазначені особливості значною мірою ускладнюють соціально-психологічну адаптацію ВПО на новому місці, проте, як зазначає О. Блинова, вказані моменти проявляються не тільки у відносинах з незнайомими людьми, що представляють новий соціум, ай у стосунках з близькими. В такому випадку у внутрішньо переміщених осіб може зникати відчуття емоційної підтримки з боку рідних людей, і даний факт буде сприяти встановленню додаткових бар'єрів на шляху цих людей до інтеграції у суспільство, до якого вони доєднуються.

Важливо відзначити, що дослідниця розглядає ситуацію внутрішнього переміщення не просто як чинник, що здійснює негативний вплив на психоемоційний стан людини, а як надзвичайно потужну кризу, яка владна робити фундаментальні зміни на рівні особистості, - отже, мова вже йде не просто про складнощі адаптації ВПО в контексті неможливості реалізувати особистісний потенціал, а про загальне падіння адаптаційних ресурсів, зумовлене всебічною негативізацією особистісних параметрів.

Група дослідників на чолі з О. Семікіною та В. Федченко дійшли висновку, що найбільшою мірою характер соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб ґрунтується на психоемоційному стані [27]. Цей стан дослідники визначали як виразно негативний, адже на його формування впливають відразу чотири вагомні чинники: 1) покидання рідного місця, доля якого лишатиметься невідомою (в багатьох випадках мова йде про те що люди вимушені лишати те, що накопичували роками або взагалі протягом всього життя: квартири, бізнес, справи тощо); 2) переживання страху (часто люди тримаються за домівку до останнього, допоки загроза, яку несуть бойові дії, не стає занадто очевидною); 3) потрапляння у зовсім нову, нерозвідану ситуацію, в якій протягом тривалого періоду ВПО мають розібратися, як орієнтуватися; та 4) висока ступінь невизначеності: переселенці не мають інформації, скільки їм доведеться перебувати в такому статусі; що буде далі; чи не доведеться через певний час їм знову переміщуватися через нові загрози і т.д. Усі ці чинники призводять до суттєвого зростання тривоги, імпульсивності та

песимізму, - і цілком очевидно, що за таких умов соціально-психологічна адаптація є вкрай ускладненою.

У дослідженнях З. Спринської визначено, що фундаментальне підґрунтя негативізації соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб базується на поєднанні зростання реактивної тривожності та збільшення екстернальності локусу контролю [32]. Даний факт дослідниця пояснює вимушеною природою самого переміщення, завдяки якій людина не має підстав відчувати власної спроможності вплинути на ситуацію, щоб запобігти переселенню. При цьому авторкою зазначається, що особливо яскраво проявляється зростання реактивної тривоги в осіб, що у благополучних умовах характеризувалися однозначною інтернальністю.

Також дослідницею наводиться низка типових переживань, що супроводжують процес адаптації ВПО на новому місці: непотрібність, самотність, відстороненість, втраченість свого «Я», віддзеркалена ворожість тощо. Усі ці переживання вкрай ускладнюють особистісне розкриття людини у новому суспільстві, - отже, у них з'являється схильність до відгородження від інших. З іншого боку, усі ці переживання зазвичай знаходять доволі помітний вихід у зовнішніх поведінкових проявах, що робить внутрішніх переселенців значно відмінними від решти суспільства в очах місцевих жителів, - і даний факт сприяє ще більшому зростанню дистанції між новоприбулими особами та тими, хто проживає в новому середовищі давно.

Розробляючи результати власних досліджень далі, З. Спринська намагається навести узагальнений психологічний портрет внутрішньо переміщеної особи в процесі соціально-психологічної адаптації. До нього дослідниця включила: знижений комунікативний потенціал; неадекватну сором'язливість (за винятком ситуацій сильного занепаду моральних характеристик); депресивність; невротизація, що проявляється в усіх сферах особистісного функціонування; швидковтомлюваність; неадекватність самооцінки; емоційна пригніченість; знецінення та редукція власних успіхів та досягнень; втраченість моральних, смислових та життєвих орієнтирів, які зазвичай дозволяють людині реалізовувати

нормативну поведінку тощо.

Отже, підвівши підсумок усім виявленим результатам, З. Спринська зробила висновок про те, що соціально-психологічна адаптація внутрішніх переселенців зазвичай йде за найважчими сценаріями, і що в більшості випадків ВПО так і не досягають більш менш високого рівня адаптованості до нового соціального середовища.

На цьому ми завершуємо аналіз сучасних досліджень соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб, на підставі якого ми маємо зробити висновок, що в усіх наявних роботах одностайно затверджується негативний характер адаптації даних людей. Зокрема, встановлено, що для ВПО протягом тривалого після переїзду часу характерна виразна дезадаптація, зниження комунікативного та адаптаційного потенціалу, визнання невиразної якості життя, розлади поведінково-діяльнісної регуляції, особистісна дезінтегрованість, сприйняття соціального оточення як чужого та ворожого, падіння соціальної спрямованості та активності, знецінення самовартості і власних мотиваційних ресурсів, зростання схильності задовольнятися малим тощо.

Висновки до розділу I

1. Соціально-психологічна адаптація – це явище, що може одночасно виступати і в якості процесу, і в якості стану, і в якості результату особистісної взаємодії із соціальним середовищем, основним параметром якої є оптимальність інтеракції людини з іншими особистостями, що перебувають у її оточенні. Дана оптимальність визначається узгодженістю вимог середовища та дій людини, співвідношенням задоволення її потреб та потреб інших, та мірою ефективності і продуктивності її функціонування у вказаному середовищі.

2. Вплив факту внутрішнього переміщення на формування психологічних особливостей особистості несе здебільшого негативні наслідки, які проявляються у зростанні тривоги, появі депресивних станів, розмитті життєвої перспективи, викривленні характеру соціальної активності та негативізації смисложиттєвих орієнтацій. Основними симптомами, в яких ці наслідки проявляються, слід вважати:

займання внутрішньо переміщеними особами ролі жертви, відчуття втрати фізичного здоров'я, яке нерідко не має об'єктивного підтвердження, усвідомлення власної безпорадності, а також – симптоми «власної винятковості» та «провини вцілілого».

3. В усіх наявних наукових роботах одностайно затверджується негативний характер соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб. Зокрема, встановлено, що для ВПО протягом тривалого після переїзду часу характерна виразна дезадаптація, зниження комунікативного та адаптаційного потенціалу, визнання невиразної якості життя, розлади поведінково-діяльнісної регуляції, особистісна дезінтегрованість, сприйняття соціального оточення як чужого та ворожого, падіння соціальної спрямованості та активності, знецінення самовартості і власних мотиваційних ресурсів, зростання схильності задовольнятися малим тощо.

РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

2.1. Мета і завдання дослідження. Опис вибірки досліджуваних

Мета роботи - дослідити особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Завдання емпіричного дослідження є наступними:

1) Визначити показники соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

2) Дослідити особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

3) Дослідити взаємозв'язок показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

У дослідження взяла участь 91 особа. До групи внутрішньо переміщених осіб увійшло 44 досліджуваних у віці від 24 до 42 років (середній вік – $33,4 \pm 5,1$ років). Серед них – 25 чоловіків та 19 жінок. Дані особи набули статусу ВПО внаслідок переїзду з прифронтових населених пунктів України, і наразі проживають у Харківській, Полтавській, Київській, Івано-Франківській, Черкаській та Кіровоградській областях. Група досліджуваних, що не є внутрішньо переміщеними особами, підбиралася з урахуванням дотримання еквівалентності по відношенню до вказаних вище досліджуваних в аспекті віку, статевого розподілу та місця перебування. У підсумку дану групу представило 47 осіб у віці 22-47 років (середній вік – $31,3 \pm 4,9$ років), серед яких 28 чоловіків та 19 жінок.

2.2. Характеристика методів дослідження

В процесі підбору методик дослідження перед нами стояло завдання обрання такого психодіагностичного інструментарію, який би з високою точністю відображав показники соціально-психологічної адаптації. Безумовно, існують опитувальники, які здатні безпосередньо визначати низку таких показників. Проте,

як ми могли бачити на основі проведеного теоретичного аналізу, є також доволі велике різноманіття супутніх показників, які напряду не включаються у конструкт соціально-психологічної адаптації, проте є доволі показовими індикаторами даного процесу.

В першу чергу, нами зазначалося, що в контексті визначення соціально-психологічної адаптації даний феномен передбачає активність та продуктивність людини у новому середовищі, пов'язану зі здатністю брати на себе відповідальність за власні дії. Отже, даний параметр доволі інформативно здатен репрезентувати такий показник, як локус контролю – тобто, схильність людини до визначення джерела детермінації власної життєдіяльності на основі двох дихотомічних категорій: зовнішніх обставин або власної відповідальності.

Крім того, говорячи про зазначену активність, важливо також розуміти не тільки те, як вона проявляється, а й те, на чому вона ґрунтується, - отже, у дослідження має бути залучений, в тому числі, аналіз предиспозицій акультураційного характеру – тобто, особливостей готовності та схильності людини до дії певного типу в умовах нового середовища. Таким чином, врахування даного аспекту має дозволити нам дослідити не тільки ті очевидні показники соціально-психологічної адаптації, що проявляються ззовні, у поведінці людини, а й ті, що є «схованими» в середині особистості.

Нарешті, також важливим моментом нашої роботи є врахування показників соціально-психологічної адаптації в різних сферах життєдіяльності особистості – в робочій, сімейній, господарчій тощо. Отже, все озвучене вище вплинуло на процес відбору методик дослідження, і у підсумку для вирішення поставлених завдань було застосовано наступні психодіагностичні інструменти:

1) Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація О. С. Колесніченко).

2) Методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової).

3) Методика Дж. Беррі «Акультураційні предиспозиції» (модифікація Плєскач Б. В., Уркаєв В. С.).

4) Експрес-опитувальник «Дезадаптивність» (адаптація - І. І. Приходько, Я.

В. Мацегора та ін).

5) Шкала задоволеності життям (SWLS - The satisfaction with life scale E. Дінера в адаптації Т. Грубі).

6) Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS) (розробка Українського інституту когнітивно-поведінкової психотерапії).

Розглянемо наведені методики більш детально.

Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація О. С. Колесніченко) – це особистісний стандартизований опитувальний, який складається зі 101 твердження, які утворюють вісім шкал. Перші шість шкал є дихотомічними, а саме:

1) Адаптація – міра реалізації соціально-психологічної адаптації. Дана шкала містить два показники: а) адаптивність (успішність адаптації) та б) дезадаптивність (відповідно, неуспішність адаптації). Норма за обома показниками для дорослих досліджуваних становить 68-136 балів. Розрахунок значення адаптації здійснюється за формулою: $\text{адаптивність} / (\text{адаптивність} + \text{дезадаптивність})$.

2) Самоприйняття – міра неконфліктного сприйняття людиною власної особистості; прийняття себе з усіма недоліками та перевагами. Дана шкала містить два показники: а) прийняття себе (норма 22-42 бали) та б) неприйняття себе (норма 14-28 балів). Розрахунок значення самоприйняття здійснюється за формулою: $\text{прийняття себе} / (\text{прийняття себе} + \text{неприйняття себе})$.

3) Визнання інших – міра потреби досліджуваного у комунікації, спільній діяльності. Дана шкала містить два показники: а) визнання інших (норма 12-24 бали) та б) невизнання інших (норма 14-28 балів). Розрахунок загального значення здійснюється за формулою: $1,2 * \text{визнання інших} / (1,2 * \text{визнання інших} + \text{невизнання інших})$.

4) Емоційна комфортність – міра позитивності емоційного ставлення до ситуації, що оточує. Дана шкала містить два показники: а) емоційний комфорт та б) емоційний дискомфорт (норма для обох 14-28 балів). Розрахунок загального значення здійснюється за формулою: $\text{емоційний комфорт} / (\text{емоційний комфорт} + \text{емоційний дискомфорт})$.

5) Інтернальність – міра покладання відповідальності на себе за все, що відбувається з людиною. Дана шкала містить два показники: а) внутрішній контроль (норма 26-52 бали) та б) зовнішній контроль (норма 18-36 балів). Розрахунок загального значення здійснюється за формулою: внутрішній контроль/(внутрішній контроль+1,4*зовнішній контроль).

6) Прагнення домінування – міра спрямованості на лідерство, підпорядкування собі інших з метою вирішення власних задач. Дана шкала містить два показники: а) домінування (норма 6-12 балів) та б) відомість (норма 12-24 бали). Розрахунок загального значення здійснюється за формулою: 2* домінування/(2* домінування+відомість).

7) Ескапізм – втеча від проблем. Дана шкала є гомогенною, - отже, не передбачає дихотомічності. Норма для дорослих досліджуваних становить 10-20 балів.

8) Шкала брехні – вказує на щирість відповідей досліджуваного, - відповідно, визначає міру довіри до отриманих результатів. Показники за методикою можна вважати достовірними, якщо за даною шкалою отримано 18-36 балів.

Методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової) являє собою модифікацію класичної методики на вивчення локусу контролю, в якій передбачено сімнадцять досліджуваних параметрів:

1) Загальна інтернальність – інтегральний показник, що вказує на схильність досліджуваного брати відповідальність за все, що з ним відбувається, на себе (норма дорівнює $24,3 \pm 6,7$).

2) Інтернальність у поглядах на життя загалом – світоглядна складова інтернальності (норма дорівнює $11,4 \pm 3,6$).

3) Інтернальність у сприйнятті особистого досвіду – міра відчуття власної відповідальності за часовий вимір минулого у власній часовій перспективі (норма дорівнює $12,9 \pm 3,8$).

4) Інтернальність у сфері невдач – схильність брати на себе відповідальність за негативні наслідки щодо результатів власних дій (норма дорівнює $4,8 \pm 1,9$).

5) Інтернальність у сфері досягнень – схильність брати на себе відповідальність за позитивні наслідки щодо результатів власних дій (норма дорівнює $5,1 \pm 1,9$).

6) Схильність до самозвинувачення – параметр, що відповідає за співвідношення чутливості до досягнень та невдач. Розраховується як різниця між показником інтернальності у сфері невдач та інтернальності у сфері досягнень (норма дорівнює $-0,3 \pm 1,6$).

7) Професійно-соціальна інтернальність – схильність брати на себе відповідальність за результат міжособистісної взаємодії в рамках робочих відносин (норма дорівнює $4,6 \pm 1,7$).

8) Професійно-процесуальна інтернальність – схильність брати на себе відповідальність за результати робочої діяльності (норма дорівнює $4,9 \pm 1,9$).

9) Професійна інтернальність – міра інтернальності на виробництві загалом. Розраховується як сума професійно-процесуальної та професійно-соціальної інтернальності (норма дорівнює $9,6 \pm 3,1$).

10) Компетентність у міжособистісних стосунках – обізнаність в рамках міжособистісної взаємодії у всій повсякденній активності людини (норма дорівнює $4,6 \pm 2,1$).

11) Відповідальність у міжособистісних стосунках – спроможність брати на себе відповідальність за результати побудови комунікації з іншими (норма дорівнює $4,5 \pm 1,6$).

12) Міжособистісна інтернальність – здатність брати на себе відповідальність за весь спектр міжособистісних інтеракцій досліджуваного. Розраховується як сума компетентності та відповідальності у міжособових стосунках (норма дорівнює $9,1 \pm 3,0$).

13) Інтернальність у сімейних стосунках – здатність брати на себе відповідальність за те, яким формується сімейний психологічний клімат (норма дорівнює $4,5 \pm 1,7$).

14) Інтернальність у сфері здоров'я – міра відчуття власної відповідальності

досліджуваного за власний стан здоров'я (норма дорівнює $4,9 \pm 1,7$).

15) Готовність до самостійної діяльності – схильність включатися у продуктивну активність без сторонньої підтримки та допомоги (норма дорівнює $5,5 \pm 1,9$).

16) Готовність до діяльності, в рамках якої передбачено подолання труднощів – установка на продуктивну роботу всупереч бар'єрам, які є перспективними на шляху до результатів (норма дорівнює $4,1 \pm 2,1$).

17) Заперечення активності – показник, що відображує міру визнання досліджуваним безглузлого характеру будь-якої конструктивної активності. Розраховується за формулою: $16 - (\text{«Готовність до самостійної діяльності»} + \text{«Готовність до діяльності, в рамках якої передбачено подолання труднощів»})$ (норма дорівнює $6,5 \pm 3,4$).

Методика Дж. Беррі «Акультураційні предиспозиції» (модифікація Плєскач Б. В., Уркаєв В. С.) – особистісний опитувальник, що складається з 16 тверджень, кожне з яких має оцінитися досліджуваним за 5-бальною шкалою, де 1 – «абсолютно не згоден»; 5 – «абсолютно згоден».

Методика дозволяє провести діагностику наступних складових соціально-психологічної адаптації:

1) Маргіналізованість – міра руйнації ідентифікації досліджуваного з власною (колишньою) культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури (через відсутність прийняття з боку нового соціокультурного оточення). Норма для даної шкали становить $12,24 \pm 3,88$.

2) Інтегрованість – міра засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною. Норма для даної шкали становить $7,31 \pm 2,04$.

3) Асимільованість – міра засвоєння та прийняття нової культури при відмові від рідної культури. Норма для даної шкали становить $9,55 \pm 3,48$.

Експрес-опитувальник «Дезадаптивність» (адаптація - І. І. Приходько, Я. В. Мацєгора та ін) – стандартизований особистісний опитувальний, що складається з 45 тверджень, кожне з яких передбачає відповідь досліджуваного типу

«згодний/незгодний».

Методика дозволяє провести діагностику наступних складових дезадаптації:

1) Порушення самооцінки та емоційно-вольової регуляції поведінкової активності.

2) Порушення моральної нормативності – схильність до активності всупереч встановленим моральним нормам і правилам.

3) Суїцидальні установки – зневіра, втрата мотивації до життя, звуження життєвої перспективи.

4) Втрата комунікативного потенціалу – зниження відчуття підтримки з боку оточення; неспроможність будувати міцні товариські взаємини.

5) Інтегральний показник дезадаптивності – узагальнений параметр, який розраховується як сума балів за всіма наведеними вище шкалами.

Інтерпретація результатів за окремими шкалами робиться, виходячи з наступних норм: 0-1 бали – низький рівень; 2-3 – нижчий за середній; 4-6 – помірний; 7-8 – вищий за середній; 9-10 – високий. За інтегральним показником: 0-7 – низький рівень; 8-15 – нижчий за середній; 16-27 – помірний; 28-33 – вищий за середній; 34-40 – високий.

Також методикою передбачена шкала брехні, яка дозволяє виявити міру щирості відповідей досліджуваних.

Шкала задоволеності життям (SWLS - The satisfaction with life scale E. Дінера в адаптації Т. Грубі) – це експрес-опитувальник, який містить п'ять пунктів, оцінюваних респондентом за 7-бальною шкалою (де 1 – «повністю не погоджуюся»; 7 – «повністю погоджуюся»), і дозволяє виявити один інтегральний показник задоволеності життям як індикатор ступеня адаптованості досліджуваних до нового середовища.

Результат у 5-9 балів вказує на екстремально виразну незадоволеність життям; 10-14 – на відчутну незадоволеність життям; 15-19 – на тенденцію до прояву незадоволеності; 20 – на результат, що потрапляє до зони невизначеності; 21-25 – на тенденцію до прояву задоволеності; 26-30 – на відчутну задоволеність життям; 31-35 – на максимальну задоволеність.

Шкала робочої та соціальної адаптації (W&SAS) – методика, заснована на методі бальних оцінок, що передбачає графічне шкалювання. При застосуванні шкали досліджуваним пропонується оцінити проблемність кожної з п'яти сфер, у яких він реалізує своє існування: робота, ведення домогосподарства, соціальне дозвілля, особисте дозвілля та сімейні стосунки. Для цього пропонується 8-бальна градація, де 0 означає абсолютну безпроблемність сфери; 8 – екстремальну проблемність. Результат у 0-2 бали вказує на високу адаптованість досліджуваного у певній сфері; 3-5 – на помірну; 6-8 – на низьку.

Також в рамках роботи було залучено **математико-статистичні методи**. Зокрема, для аналізу виразності досліджуваних показників використовувалися описові статистики. З метою перевірки відмінностей між групами досліджуваних, що є ВПО, та тими, хто ними не є, використовувався метод Уїлкоксона-Манна-Уїтні для незалежних вибірок. Для виявлення специфіки взаємозв'язків складових соціально-психологічної адаптації у групах досліджуваних, що є ВПО, та тих, хто ними не є, застосовувався кореляційний аналіз Спірмена.

Висновки до розділу II

1. Враховуючи мету та завдання роботи, вибірку дослідження було підібрано із високим ступенем відповідності критеріям, що визначають процедуру дослідження соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. У підсумку у дослідження було залучено 44 досліджуваних, що є ВПО, і 47 – що ними не є.

2. Для широкого охоплення діагностики складових соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб у роботу було взято наступні методи: Методика діагностики соціально-психологічної адаптації (К. Роджерс, Р. Даймонд, адаптація О. С. Колесніченко); Методика «Локус контролю» (у модифікації Є. Г. Ксенофонтової); Методика Дж. Беррі «Акультураційні предиспозиції» (модифікація Плєскач Б. В., Уркаєв В. С.); Експрес-опитувальник «Дезадаптивність» (адаптація - І. І. Приходько, Я. В. Мацєгора та ін); Шкала задоволеності життям (SWLS - The satisfaction with life scale Е. Дінєра в адаптації Т. Грубі) та Шкала робочої та

соціальної адаптації (W&SAS) (розробка Українського інституту когнітивно-поведінкової психотерапії).

3. Найбільш доцільними методами обробки даних були визнані: для аналізу виразності досліджуваних показників – описові статистики; для перевірки відмінностей між групами досліджуваних, що є ВПО, та тими, хто ними не є, - метод Уїлкоксена-Манна-Уїтні для незалежних вибірок; для виявлення специфіки взаємозв'язків складових соціально-психологічної адаптації у зазначених групах – кореляційний аналіз Спірмена.

РОЗДІЛ III. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

3.1. Дослідження виразності показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб

Розглянемо описові статистики, отримані на основі застосування методики діагностики соціально-психологічної адаптації (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Описові статистики, отримані на основі застосування методики діагностики
соціально-психологічної адаптації

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Адаптивність	65,00	182,00	98,55	22,46	71,00	180,00	109,34	26,30
Деадаптивність	55,00	178,00	107,61	24,32	54,00	180,00	100,96	24,80
Брехливість	16,00	41,00	28,16	7,93	16,00	40,00	26,28	6,37
Прийняття себе	16,00	45,00	30,07	6,72	16,00	45,00	31,06	6,12
Неприйняття себе	11,00	35,00	23,02	4,55	13,00	32,00	21,32	5,53
Визнання інших	9,00	29,00	17,77	3,97	8,00	31,00	19,81	5,32
Невизнання інших	10,00	35,00	19,91	5,56	7,00	31,00	16,91	5,81
Емоційний комфорт	8,00	32,00	19,86	6,12	10,00	35,00	23,43	6,33
Емоційний дискомфорт	9,00	34,00	24,64	5,95	9,00	36,00	19,83	5,38
Внутрішній контроль	15,00	49,00	29,16	8,36	16,00	49,00	32,53	6,30
Зовнішній контроль	8,00	43,00	29,70	6,85	8,00	44,00	21,36	6,47
Домінування	3,00	15,00	7,77	2,73	3,00	15,00	7,45	2,54
Відомість	6,00	22,00	13,41	3,90	6,00	18,00	12,06	3,09
Ескапізм	5,00	30,00	15,36	4,59	5,00	32,00	16,17	5,13

Отримані результати вказують на те, що усі показники соціально-психологічної адаптації, як у групі внутрішньо переміщених осіб, так і серед тих, хто не є ВПО, знаходяться в межах норми. В даному випадку ми можемо говорити про те, що ситуація внутрішнього переміщення, не дивлячись на весь свій негативний характер, висвітлений нами в рамках теоретичного розділу, не може розглядатися як така, що надкритично викривляє здатність людини адаптуватися до нового середовища. Безумовно, зважаючи, знову-таки, на характер змін, що відбуваються при вимушеній зміні оточення, певні погіршення ми вправі очікувати, і на це можуть вказувати тенденції, що виявляються на відмінностях середніх

показників по двом групам (наприклад, відчутна різниця за показниками адаптивності, дезадаптивності, емоційний комфорт та дискомфорт тощо), проте достеменно про це ми матимемо право говорити лише в ході прямого порівняння досліджуваних підгруп, яке буде описане у наступному підрозділі.

Також поглянемо на розрахунки узагальнених показників за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації досліджуваних, виражених у відсотках (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

Описові статистики, отримані на основі узагальнених показників за методикою діагностики соціально-психологічної адаптації

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Адаптація	28,5%	76,8%	47,9%	9,3%	33,6%	71,4%	52,0%	9,2%
Самоприйняття	31,4%	80,4%	56,2%	9,5%	33,3%	75,0%	59,2%	10,4%
Визнання інших	23,6%	75,7%	52,0%	10,3%	33,6%	81,8%	58,4%	12,0%
Емоційна комфортність	19,0%	78,0%	44,5%	13,2%	30,6%	79,5%	53,8%	12,0%
Інтернальність	21,4%	81,4%	41,4%	11,8%	26,9%	81,4%	52,6%	11,3%
Прагнення домінування	25,0%	81,3%	52,9%	12,6%	26,1%	81,1%	55,8%	13,2%

Як ми можемо бачити, загальна картина щодо помірності виразності показників соціально-психологічної адаптації та співвідношення показників у двох групах, розглянута нами раніше, зберігається.

На наш погляд, окрім висловленої вище думки про недостатню критичність впливу ситуації внутрішнього переміщення, тут варто також говорити і про «психологічну ресурсність» особистості загалом. Тобто, в кожній людині закладено певну кількість ресурсів, які у мінливих або просто негативних умовах дозволяють їй зберігати відносно нормальне функціонування. До них зазвичай відносять: життестійкість, стресостійкість, волюві якості, оптимізм та низку інших.

Крім того, низка досліджуваних складових соціально-психологічної адаптації (зокрема, прийняття себе, визнання інших, інтернальність) є такими, що мірою детермінуються не стільки зовнішніми умовами, скільки особистісними параметрами, які є доволі стійкими і потребують тривалого впливу для значних трансформацій. І, з огляду на те, що на тлі всього життєвого хронометражу

досліджуваних період внутрішнього переміщення є відносно малим, нова ситуація ще не мала змоги здійснити достатнього ефекту для виведення значень компонентів соціально-психологічної адаптації досліджуваних за межі норми.

Тепер поглянемо на описові статистики, отримані на основі застосування методики «Локус контролю» (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Описові статистики, отримані на основі застосування методики «Локус контролю»

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Інтернальність життя	5,00	20,00	10,30	3,04	4,00	19,00	11,21	3,24
Інтернальність досвід	4,00	19,00	9,66	3,00	6,00	18,00	11,34	2,88
Інтернальність досягн.	1,00	8,00	4,27	1,82	1,00	8,00	5,09	1,72
Інтернальність невдачі	1,00	8,00	3,80	1,80	1,00	8,00	5,49	1,57
Самозвинувачення	-5,00	3,00	-0,48	1,92	-3,00	4,00	0,40	1,74
Інтернальність проф.	2,00	14,00	7,82	2,98	2,00	16,00	9,09	3,10
Інтернальність проф.-соц.	1,00	8,00	3,86	1,76	1,00	8,00	4,64	1,77
Інтернальність проф.-проц.	1,00	8,00	3,95	1,78	1,00	8,00	4,45	1,94
Інтернальність міжособ.	3,00	15,00	7,61	3,16	3,00	15,00	8,49	3,10
Міжособ. компетентність	1,00	8,00	3,73	1,77	1,00	8,00	4,19	1,68
Міжособ. відповідальність	1,00	8,00	3,89	1,92	1,00	8,00	4,30	1,84
Інтернальність сімейна	1,00	8,00	3,86	1,82	1,00	8,00	4,49	1,99
Інтернальність здоров'я	1,00	8,00	4,41	1,82	1,00	8,00	4,70	1,85
Заперечення активності	1,00	14,00	8,95	3,11	0,00	13,00	6,36	3,11
Готовність до труднощів	1,00	8,00	3,57	1,73	1,00	8,00	4,77	1,64
Готовн. до самост. план-ня	1,00	8,00	3,48	1,87	1,00	8,00	4,87	1,80
Інтернальність загальна	9,00	35,00	19,95	5,37	10,00	36,00	22,55	5,54

Як можна бачити з отриманих результатів, знову-таки, виявлені показники в обох групах знаходяться в межах норми. На наш погляд, не дивлячись на виразну негативність ситуації внутрішнього переміщення, такий результат є доволі очікуваним, адже інтернальність – це, в першу чергу, особистісна схильність бачити себе в якості відповідального за все, що відбувається у житті індивіда, яка формується в процесі його особистісного розвитку від самого дитинства. За таких умов доволі важко очікувати, що ця схильність кардинально зміниться за 2-2,5 роки, протягом яких досліджувані перебувають в ситуації внутрішнього переміщення. Проте, як і будь-яка схильність, інтернальність, звісно, може змінюватися під впливом зовнішніх обставин, і чи так це в даному випадку, - ми зможемо побачити у наступному підрозділі при здійсненні порівняльного аналізу двох груп.

Далі проаналізуємо описові статистики, отримані на основі застосування методики «Акультураційні predisпозиції» (таблиця 3.4).

Таблиця 3.4

Описові статистики, отримані на основі застосування методики «Акультураційні predisпозиції»

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Маргіналізованість	2,00	16,00	12,02	3,02	1,00	16,00	6,91	3,26
Інтегрованість	3,00	16,00	7,20	2,92	3,00	16,00	8,55	2,93
Асимільованість	4,00	15,00	9,98	2,67	8,00	16,00	12,91	1,93

Отримані результати вказують на те, що у групі внутрішніх переселенців показники маргіналізованості (міри руйнації ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури), інтегрованості (міри засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною) та асимільованості (міри засвоєння та прийняття нової культури при відмові від рідної культури) знаходяться в межах норми.

На наш погляд, пояснюючи такі результати, слід мати на увазі два моменти. Перший – те, що, як ми виявили вище, адаптаційні процеси ВПО протікають у відповідності до норми, - відповідно, - підстав для надмірного зниження чи завищення акультураційних predisпозицій не формується.

По-друге, - внутрішньо переміщені особи адаптуються до доволі близької для них культури, адже вони є переміщеними в межах України, - відповідно, вони не стикаються з надмірними соціокультурними розбіжностями, - як це б могло бути, якби вони виїжджали до віддалених країн з кардинально відмінними нормами і традиціями.

Аналізуючи таблицю 3.4, варто також відзначити і нижчий за норму показник маргіналізованості у досліджуваних, що не є ВПО, - що є цілком закономірним, адже для них як такого чинника «нового середовища» не існує; і даний факт у певній мірі може підтверджувати валідність нашого дослідження.

Знову-таки, аналізуючи тенденцію до розбіжностей в аналізованих середніх значеннях за двома групами, ми маємо підстави передбачати достовірні відмінності

за даними показниками між двома досліджуваними групами, і те, наскільки вони достовірні, ми побачимо у наступному підрозділі.

Поглянемо на описові статистики, отримані на основі застосування методики «Деадаптивність» (таблиця 3.5).

Таблиця 3.5

Описові статистики, отримані на основі застосування методики «Деадаптивність»

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Щирість	1,00	5,00	3,57	1,09	1,00	5,00	3,38	1,07
Порушення повед. регуляції	0,00	10,00	3,66	2,48	0,00	10,00	3,21	2,12
Імовірність суїциду	0,00	10,00	2,98	2,23	0,00	10,00	2,64	2,30
Поруш. моральн. нормат-ті	0,00	10,00	3,80	2,40	0,00	9,00	2,72	2,11
Втрата комунік. потенціалу	0,00	10,00	3,52	2,27	0,00	9,00	2,51	2,01
Інтегр. деадаптивність	6,00	29,00	17,52	6,60	1,00	24,00	11,09	6,09

Як ми можемо бачити, отримані параметри деадаптивності внутрішньо переміщених осіб, включно з інтегральним показником, є помірними, що, з огляду на виявлену вище нормативність адаптаційних характеристик, також може вважатися очікуваним, і може пояснюватися схожими причинами.

Тобто, якщо виходити з гіпотези, що ситуація внутрішнього переміщення має критично-негативно впливати на успішність адаптації особистості, то її непідтвердження ми можемо пояснювати і відсутністю виразних відмінностей між рідною та новою культурами ВПО, оскільки вони обидві представлені в межах однієї держави, і ґрунтуванням складових адаптації на відносно стійких особистісних рисах, і описаною вище ресурсністю особистості тощо.

Крім того, ми маємо повернутися до розглянутої в рамках теоретичного аналізу думки про те, що внутрішнє переміщення є процесом, що має на меті уникнення небезпеки, що очікує на людину вдома, - і саме даний факт може надавати для ВПО осмисленості активності, яка має докладатися для адаптації в новому середовищі, і даний факт не дозволить розвиватися деадаптивним процесам.

Далі розглянемо описові статистики, отримані на основі застосування методики задоволеності життям (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6.

Описові статистики, отримані на основі застосування методики задоволеності
життям

Група	Статистики			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Задоволеність життям (ВПО)	6,00	34,00	17,80	5,87
Задоволеність життям (не ВПО)	8,00	35,00	21,38	6,01

З отриманих результатів ми бачимо, що середньовибірковий показник по групі внутрішньо переміщених осіб вказує на тенденцію до прояву ними незадоволеності життям. Натомість у досліджуваних, що не є ВПО, даний показник навпаки – виражає тенденцію до прояву задоволеності.

Як ми бачимо, коли від характеристик, що значною мірою базуються на відносно стійких особистісних рисах, ми перейшли до діагностики станів (до яких, безумовно, відноситься задоволеність життям), було відразу отримано підстави для виявлення ефекту ситуації внутрішнього переміщення.

В даному випадку ми можемо пояснювати тенденцію до прояву внутрішньо переміщеними особами незадоволеності життям низкою факторів об’єктивного і суб’єктивного характеру.

До об’єктивних чинників можна відносити: погіршення житлових умов (як правило, ВПО переїжджають з відносно комфортних квартир та будинків до гуртожитків, модульних таборів, орендованого житла – зазвичай, найбюджетнішого тощо); проблеми з роботою (неможливість працювати на колишньому місці роботи, якщо вона не дистанційна, висока конкуренція з місцевими на ринку праці і т.п.); необхідність відстоювати черги за гуманітарною допомогою та низка інших.

Серед суб’єктивних можна виділити: тривогу та страх за рідних і близьких, що не виїхали, а також – за долю полишеного житла; невизначеність щодо свого соціального положення; розмиття перспективи майбутнього; неможливість прийнятної організації персонального простору через зазначені вище недоліки у житлових умовах тощо.

Безумовно, усі зазначені чинники є у високій мірі відчутними, отже, саме їх

ми схильні наводити в контексті інтерпретації отриманих результатів.

Нарешті, поглянемо на результати психодіагностики, отримані за допомогою методики робочої та соціальної адаптації (таблиця 3.7).

Таблиця 3.7

Описові статистики, отримані на основі застосування методики робочої та соціальної адаптації

Група	ВПО				НЕ ВПО			
Показник	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.	Мін	Макс	Ср	Ст. відх.
Робота	0,00	8,00	4,91	2,02	0,00	8,00	3,62	1,93
Домогосподарство	0,00	8,00	5,14	1,95	0,00	8,00	3,53	2,24
Соціальне дозвілля	0,00	8,00	4,43	2,03	0,00	8,00	3,23	2,21
Особисте дозвілля	0,00	8,00	4,07	2,00	0,00	8,00	4,30	2,02
Сім'я та стосунки	0,00	8,00	4,39	1,93	0,00	8,00	3,77	2,00

Аналізуючи результати, представлені у таблиці 3.7, ми бачимо, що, хоча формально по групі внутрішньо переміщених осіб всі показники адаптації є помірними, ми можемо доволі впевнено констатувати тенденцію до збільшення сприйняття проблем у сферах роботи та домогосподарства, - що цілком узгоджується з наведеним нами вище поясненням невиразної задоволеності життям ВПО.

Тобто, робота і господарство в умовах внутрішнього переміщення можна вважати найбільш складними аспектами соціально-психологічної адаптації внутрішніх переселенців. Тут варто нагадати, що домогосподарство є таким, оскільки при внутрішньому переміщенні у переважній частці випадків мова йде про погіршення житлових умов. Крім того, оскільки надане даним особам житло є тимчасовим, і не перебуває у їхній власності, у ВПО зазвичай відсутня мотивація для відчутного перетворення домівки для забезпечення собі найвищого комфорту, і вони користуються ним у вихідному стані.

Щодо роботи, - ми вже зазначали, що проблеми з нею можуть зумовлюватися високою конкуренцією на ринку праці з місцевими мешканцями. Крім того, має місце те, що внутрішньо переміщена особа на своїй старій роботі домоглася певного статусу і здобутків; вона там мала низку професійних досягнень, звершень; володіла професійними навичками, максимально інтегрованими у специфіку праці

саме на цьому місці; на новому місці ж (якщо їй вдалося знайти роботу) колеги не є обізнаними у досягненнях та статусі цієї внутрішньо переміщеної особи; а її професійні навички вимагають коригування для більшої відповідності характеру праці. Можна сказати, що в такому випадку ВПО майже наново включаються у професію (за винятком випадків повної ідентичності робочих обов'язків, що є вкрай нерозповсюдженим). Отже, це у підсумку і призводить до тенденції у відчутті проблемності роботи на новому місці.

Також подивимося, чи є закономірність у варіюванні складових соціально-психологічної адаптації, в залежності від віку. Для цього проведемо кореляційний аналіз Спірмена. У таблиці 3.8 винесено, по-перше, лише показники, що вказують на достовірність зв'язків; по-друге, - лише достовірні показники, які відрізняють групу ВПО від групи осіб, що не є внутрішньо переміщеними.

Таблиця 3.8

Зв'язок складових соціально-психологічної адаптації з віком досліджуваних

Шкала	Група	Кореляція з віком
Адаптація	ВПО	-,287
	НЕ ВПО	-,516**
Емоційна комфортність	ВПО	-,050
	НЕ ВПО	-,311*
Інтернальність життя	ВПО	-,058
	НЕ ВПО	-,290*
Інтернальність досвід	ВПО	,055
	НЕ ВПО	-,341*
Інтернальність невдачі	ВПО	-,064
	НЕ ВПО	-,450**
Інтернальність сімейна	ВПО	-,305*
	НЕ ВПО	-,230
Інтернальність здоров'я	ВПО	-,207
	НЕ ВПО	-,304*
Заперечення активності	ВПО	,044
	НЕ ВПО	,332*
Готовність до труднощів	ВПО	,086
	НЕ ВПО	-,322*
Інтернальність загальна	ВПО	-,005
	НЕ ВПО	-,290*
Асимільованість	ВПО	-,048
	НЕ ВПО	-,299*
Порушення повед. Регуляції	ВПО	,239
	НЕ ВПО	,307*

Таблиця 3.8 (продовження)

Зв'язок складових соціально-психологічної адаптації з віком досліджуваних

Шкала	Група	Кореляція з віком
Імовірність суїциду	ВПО	,094
	НЕ ВПО	,341*
Інтегр. дезадаптивність	ВПО	,108
	НЕ ВПО	,336*
Задоволеність	ВПО	,027
	НЕ ВПО	-,399**
Соціальне дозвілля (пробл.)	ВПО	,261
	НЕ ВПО	,451**
Особисте дозвілля (пробл.)	ВПО	,232
	НЕ ВПО	,479**
Сім'я та стосунки (пробл.)	ВПО	,225
	НЕ ВПО	,434**

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$

Як ми можемо бачити з отриманих результатів, для внутрішньо переміщених осіб характерне достовірне зниження з віком схильності брати відповідальність на себе за побудову сімейних стосунків. Очевидно, що це зумовлюється тим, що у складних умовах внутрішнього переміщення для людини з плином віку все більш стає нагальним та актуальним питання пошуку своєї соціальної ролі у новому суспільстві, - завдяки чому сім'я може дещо відступати на другий план; зазвичай в такому випадку позитивність внутрішньосімейного клімату знижується. Проте ВПО можуть усвідомлювати, що це зниження відбувається не через їхню провину, а через зовнішні обставини, - що і призводить до отриманого нами результату.

Доволі цікаво, що у більшості показників, наведених у таблиці 3.9, простежується достовірні зв'язки саме в групі осіб, що не є ВПО (адаптація, емоційна комфортність, низка показників інтернальності тощо), - з чого ми можемо робити висновок, що значна кількість механізмів детермінації соціально-психологічної адаптації, що ґрунтуються на вікових особливостях, в умовах внутрішнього переміщення руйнуються. Ми схилиємося до думки, що це зумовлено первинністю чинника необхідності пристосування до нового середовища, і його пріоритетністю над тими, що зумовлюються віковим розвитком. Так, наприклад, якщо в нормальних умовах вимоги до житла у молодій та зрілій людини можуть значно відрізнятися, то в ситуації внутрішнього переміщення, особливо якщо якість житла є вкрай

незадовільною, існує певний мінімальний орієнтир комфорту проживання, на який в однаковій ступені орієнтуються люди різних вікових категорій.

Отже, узагальнимо розглянуті результати і підведемо підсумок за даним підрозділом.

В цілому соціально-психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб протікає у відповідності до норми, - і це стосується як використання ними власних адаптаційних ресурсів, так і проявів дезадаптивності та акультураційних предизпозицій. Але у них спостерігаються тенденції до прояву незадоволеності життям та сприйняття проблемності функціонування у таких сферах, як робота та ведення домашнього господарства. При цьому серед внутрішньо переміщених осіб жінки достовірно виразніше, ніж чоловіки, проявляють потреби у комунікації та спільній діяльності з оточуючими людьми; більшою мірою відчують емоційний комфорт та задоволеність життям; демонструють вищу спроможність брати на себе відповідальність за результати побудови комунікації з іншими; легше йдуть на засвоєння та прийняття нової культури при відмові від рідної; і мають менш проблемне сприйняття таких сфер, як соціальне та особисте дозвілля. Також внутрішньо переміщені особи демонструють достовірне зниження схильності брати відповідальність на себе за побудову сімейних стосунків з віком.

3.2. Визначення особливостей соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб

З метою виявлення особливостей характеристик соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб було проведено порівняльний аналіз за методом Манна-Уїтні між групами ВПО, та тими особами, що не є переміщеними. У таблиці 3.9 наведено показники, що вказують на достовірні відмінності, а також близькі до них, - які дозволяють розглядати розбіжності на тенденційному рівні.

Таблиця 3.9

Результати порівняльного аналізу характеристик соціально-психологічної адаптації
внутрішньо переміщених осіб та осіб, що не є переміщеними

Шкала	Група	Ср. ранг	U	W	Z	P (2-ст)
Адаптація	ВПО	39,32	740,0	1730,0	-2,335	,020*
	НЕ ВПО	52,26				
Самоприйняття	ВПО	41,05	816,0	1806,0	-1,731	,083
	НЕ ВПО	50,64				
Визнання інших	ВПО	38,92	722,5	1712,5	-2,475	,013*
	НЕ ВПО	52,63				
Емоційна комфортність	ВПО	36,61	621,0	1611,0	-3,280	,001**
	НЕ ВПО	54,79				
Інтернальність	ВПО	32,92	458,5	1448,5	-4,571	,000**
	НЕ ВПО	58,24				
Інтернальність досвід	ВПО	38,09	686,0	1676,0	-2,779	,005**
	НЕ ВПО	53,40				
Інтернальність досягнення	ВПО	39,64	754,0	1744,0	-2,255	,024*
	НЕ ВПО	51,96				
Інтернальність невдачі	ВПО	33,34	477,0	1467,0	-4,477	,000**
	НЕ ВПО	57,85				
Самозвинувачення	ВПО	40,56	794,5	1784,5	-1,931	,054
	НЕ ВПО	51,10				
Інтернальність професійна	ВПО	40,35	785,5	1775,5	-1,983	,047*
	НЕ ВПО	51,29				
Інтернальність проф.-соц.	ВПО	40,17	777,5	1767,5	-2,063	,039*
	НЕ ВПО	51,46				
Заперечення активності	ВПО	56,67	564,5	1692,5	-3,746	,000**
	НЕ ВПО	36,01				
Готовність до труднощів	ВПО	36,72	625,5	1615,5	-3,288	,001**
	НЕ ВПО	54,69				
Готовність до самост. планування	ВПО	36,28	606,5	1596,5	-3,431	,001**
	НЕ ВПО	55,10				
Інтернальність загальна	ВПО	39,64	754,0	1744,0	-2,228	,026*
	НЕ ВПО	51,96				
Маргіналізованість	ВПО	63,44	266,5	1394,5	-6,113	,000**
	НЕ ВПО	29,67				
Інтегрованість	ВПО	38,90	721,5	1711,5	-2,498	,012*
	НЕ ВПО	52,65				
Асимільованість	ВПО	31,58	399,5	1389,5	-5,069	,000**
	НЕ ВПО	59,50				
Порушення моральної нормативності	ВПО	52,64	742,0	1870,0	-2,343	,019*
	НЕ ВПО	39,79				
Втрата комунік. потенціалу	ВПО	52,64	742,0	1870,0	-2,349	,019*
	НЕ ВПО	39,79				
Інтегральна дезадаптивність	ВПО	58,40	488,5	1616,5	-4,337	,000**
	НЕ ВПО	34,39				
Задоволеність життям	ВПО	36,80	629,0	1619,0	-3,223	,001**
	НЕ ВПО	54,62				
Робота	ВПО	54,68	652,0	1780,0	-3,064	,002**
	НЕ ВПО	37,87				
Домогосподарство	ВПО	55,72	606,5	1734,5	-3,423	,001**
	НЕ ВПО	36,90				
Соціальне дозволя	ВПО	53,44	706,5	1834,5	-2,623	,009**
	НЕ ВПО	39,03				

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$

Як можна бачити з таблиці 3.10, для внутрішньо переміщених осіб характерне достовірне зниження адаптованості до соціального середовища; націленості на комунікацію та спільну діяльність з оточуючими людьми; емоційного

комфорту; схильності брати на себе відповідальність за свій минулий досвід, невдачі та досягнення, - в тому числі, і в професійній діяльності; готовності до труднощів та самостійного планування власної активності; здатності до засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною або при відмові від неї; та задоволеності життям. При цьому у даних осіб відзначається зростання руйнації ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури, а також спостерігається тенденція до зниження самоприйняття і збільшення визнання проблемності таких сфер життєдіяльності, як робота, домогосподарство та соціальне дозвілля.

В ході аналізу отриманих результатів, зазначаємо, що достовірно нижчі показники ВПО за шкалами адаптації, емоційного комфорту та задоволеності життям були у високій ступені очікуваними, і частково ми ці моменти зачіпали вище. Нагадаємо, що мова йшла про низку об'єктивних (погіршення житлових умов, проблеми з роботою і т.п.) та суб'єктивних (тривога та страх за рідних і близьких, що не виїхали, а також – за долю полишеного житла; невизначеність щодо свого соціального положення; розмиття перспективи майбутнього; неможливість прийнятної організації персонального простору тощо) чинників, що пригнічують відчуття якості життя і його комфортності. Також щодо адаптації варто додати, що в умовах внутрішнього переміщення даний процес значною мірою ускладнюється через стресовий досвід, який передував переїзду: в багатьох випадках внутрішньо переміщені особи наважуються на виїзд після значної кількості пережитих обстрілів або при відчутному наближенні лінії фронту до їхнього населеного пункту.

Зниження показників інтернальності у ВПО ми схильні пояснювати відчуттям безпорадності, яке було розглянуте нами в рамках теоретичного розділу в якості неодмінного супутника даних осіб. Мова йде про безпорадність, яка формується, по-перше, тому що людина була змушена покинути власну домівку поза своєю волею; через обставини, на які вона жодним чином не могла вплинути. По-друге, - тому що ВПО, як правило (за виключенням випадків, коли вони прибувають до родичів або знайомих), потрапляють у зовсім нове середовище, про характер нагальної взаємодії з яким вони не мають жодного уявлення. По-третє, -

тому що більшість інструментальних ресурсів, за допомогою яких раніше забезпечувалася повноцінна життєдіяльність, лишилися на старому місці (професійна діяльність, в рамках якої було вже досягнуто певних успіхів; спеціалісти різних профілів, які були визнані людиною як найбільш для неї підходящі – лікарі, майстри тощо; знайома інфраструктура; найулюбленіші місця проведення дозвілля і т.д.). Отже, цілком закономірним є те, що, коли людина втрачає все це, у неї виникає відчуття безпорадності, і, як наслідок, зневіра у власних силах щодо можливості впливати на поточну ситуацію. В таких умовах, щоб зовсім не втрачати надію на позитив, людина може починати очікувати на якусь допомогу ззовні, - і саме тому в неї спостерігається зниження інтернальності і, відповідно, зростання екстернальності.

Те, що у внутрішньо переміщених осіб достовірно виразніше проявляється руйнація ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури (тобто, маргіналізація), на наш погляд, найбільш логічно пояснювати (окрім, звісно, відсутності чинника нового середовища для осіб, що не є ВПО) невизначеним становищем внутрішніх переселенців. Ми говоримо про те, що з великою долею імовірності жодна з внутрішньо переміщених осіб не визнає своє нове місце перебування як постійне та тривале. Причин цьому може бути кілька. По-перше, це – мінливість ситуації бойових дій: чи не кожна з ВПО усвідомлює, що так само через небезпеку, як колись їй вже довелося покинути рідний дім, вона може поїхати і з нового місця, якщо, наприклад, до цього місця буде наближатися лінія фронту. По-друге, - прагнення до поліпшення житлових умов. Зокрема, з огляду на те, що здебільшого ВПО проживають у гуртожитках, модульних містечках і навіть переобладнаних школах чи дитячих садочках, багато хто планує виїжджати до Європи або шукати собі більш комфортні умови в інших містах України. По-третє – віра у найскоріше завершення війни і повернення додому. Всі ці чинники призводять до несприятливості умов для формування мотивації засвоєння нової культури. З іншого боку, вплив нового соціокультурного середовища не може не руйнувати ідентифікацію з рідною культурою, адже людині доводиться функціонувати у нових умовах, де ця рідна

культура не завжди може бути актуальною. Отже, саме таким ми вбачаємо механізм маргіналізації внутрішньо переміщених осіб.

Щодо інтегрованості та асимільованості, - цілком закономірно, що дані показники є вищими в осіб, що не є внутрішньо переміщеними, адже саме вони мали більше досвіду взаємодії з даним середовищем, - відповідно, мали більше можливостей до органічного входження у нього.

Нарешті, ми бачимо, що ВПО сприймають у більш проблемному світлі такі сфери життєдіяльності, як робота, домогосподарство та соціальне дозвілля. Щодо перших двох, - ми доволі ретельно висвітлили дане питання вище (конкуренція за робочі місця з місцевими, незадовільні житлові умови, що заважають організації побуту тощо). Стосовно соціального дозвілля, - ми маємо додати, що місцеві мешканці зазвичай мають більш широкі можливості взаємодіяти з друзями та знайомими, вибір яких формувався на протязі тривалого часу. Отже, дані особи мають у своєму колі таке оточення, організація соціального дозвілля з яким є для них найбільш прийнятним і бажаним. Натомість, ВПО зазвичай взаємодіють переважно з тими, з ким проживають на спільній території (в гуртожитках або модульних містечках), і в таких умовах вірогідність міжособистісної сумісності між людьми є набагато нижчою, - відповідно, є і менш виразним бажання організовувати з ними соціальне дозвілля, що робить останнє доволі проблемним.

Отже, підведемо підсумок за даним підрозділом.

Для внутрішньо переміщених осіб характерне достовірне зниження адаптованості до соціального середовища; націленості на комунікацію та спільну діяльність з оточуючими людьми; емоційного комфорту; схильності брати на себе відповідальність за свій минулий досвід, невдачі та досягнення, - в тому числі, і в професійній діяльності; готовності до труднощів та самостійного планування власної активності; здатності до засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною або при відмові від неї; та задоволеності життям. При цьому у даних осіб відзначається зростання руйнації ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури, а також спостерігається тенденція до зниження самоприйняття і збільшення

визнання проблемності таких сфер життєдіяльності, як робота, домогосподарство та соціальне дозвілля.

3.3. Визначення особливостей взаємозв'язку показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб

З метою виявлення взаємозв'язків характеристик соціально-психологічної адаптації, що є специфічними для внутрішньо переміщених осіб, нами був проведений кореляційний аналіз Спірмена по кожній з двох груп. У таблиці 3.11 наведено, по-перше, лише показники, що вказують на достовірність зв'язків; по-друге, - лише достовірні показники, які відрізняють групу ВПО від групи осіб, що не є внутрішньо переміщеними.

Таблиця 3.11

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку характеристик соціально-психологічної адаптації досліджуваних

	Адаптація		Визнання інших		Емоц. комфортн.		Прагн. домін.		Ескапізм	
	ВПО	Не ВПО	ВПО	Не ВПО	ВПО	Не ВПО	ВПО	Не ВПО	ВПО	Не ВПО
Інтернальність досвід	,236	,358*			,380*	,207	,479**	,252	-,364*	-,187
Інтернальн. досягн.	,356*	,214							-,348*	-,043
Інтернальн. невдачі	,239	,520**	,168	,291*	,297	,319*			-,318*	-,286
Інтернальн. профес.	,169	,342*							-,524**	-,160
Інтерн. проф-проц.	,238	,327*	,265	,369*	,310*	,270			-,627**	-,163
Інтернальн. міжособ.					,393**	,216			-,407**	-,116
Міжособ. компет-ть									-,349*	-,012
Міжособ. відп-ть			,240	,289*					-,341*	-,177
Інтернальн. сімейна	,287	,318*							-,533**	-,163
Інтернальн. здоров'я	,172	,388**			,328*	,206				
Запереч. активності	-,183	-,523**			-,273	-,351*				
Готовн. до труднощів	,158	,509**	,082	,296*						
Гот. до самост. план.	,131	,417**			,242	,375**				
Інтернальн. загальна			,362*	,237	,451**	,271			-,419**	-,128
Інтегрованість							,439**	,221	-,396**	,000
Асимільованість	,250	,480**			,528**	,223				
Поруш. повед. рег.							-,436**	-,233		
Імовірність суїциду	-,173	-,479**	,035	-,374**	-,096	-,300*	-,559**	-,129		
Поруш. морал. норм.										
Втрата комун. пот.							-,358*	-,242		
Інтегр. дезадапт-сть	-,176	-,367*								
Задовол. життям							,323*	,106	-,363*	-,278
Робота (пробл.)					-,190	-,380**			,307*	,251
Домогосп-во (пробл.)			-,325*	-,247					,517**	,131
Соц. дозвіл. (пробл.)					-,226	-,312*				
Особ. дозвіл. (пробл.)			-,305*	-,169						
Сімейн. стос. (пробл.)			-,158	-,297*					,341*	,092

Примітка: * - $p \leq 0,05$; ** - $p \leq 0,01$

Отримані в рамках кореляційного аналізу результати вказують на те, що було отримано доволі багато кореляцій, які є спільними для обох груп, - і це може свідчити про те, що характер взаємозв'язку показників соціально-психологічної адаптації у внутрішніх переселенців і тих, хто не є ВПО, відрізняється не сильно.

Проте, було отримано також і ряд відмінностей, які відрізняють групу ВПО від групи осіб, що не є внутрішньо переміщеними. Як ми можемо бачити з таблиці 3.11, для внутрішньо переміщених осіб характерний прямий зв'язок адаптованості та інтернальності у сфері досягнень. Також їм притаманний прямий зв'язок визнання потреби в інших людях з загальною інтернальністю, а також зворотній – з проблемністю у сприйнятті таких сфер, як домогосподарство та соціальне дозвілля. При цьому спостерігається прямопропорційна пов'язаність відчуття ними емоційного комфорту з асимільованістю, інтернальністю - щодо власного досвіду, професійно-соціальних, міжособистісних аспектів життя, та дій, що стосуються догляду за здоров'ям. Внутрішньо переміщені особи також демонструють додатний зв'язок прагнення до домінування з інтернальністю щодо власного досвіду, задоволеністю життям та інтегрованістю, а також зворотній – з порушенням поведінкової регуляції, суїцидальними схильностями і втратою комунікативного потенціалу. Нарешті, для даних осіб є характерним обернений взаємозв'язок прагнення до уникнення проблем зі схильністю брати відповідальність на себе за все, що відбувається в їхньому житті, а також – з інтегрованістю та задоволеністю життям. При цьому з визнанням проблемності сфер роботи, домогосподарства та сімейних стосунків в даному аспекті спостерігається позитивний зв'язок.

На наш погляд, виявлені взаємозв'язки доволі переконливо вписуються у характеристики тих умов, в яких опинилися ВПО. Зокрема, зв'язок адаптованості з інтернальністю щодо власного досвіду можна пояснювати тим, що дані люди, відчуючи більше контролю за минулим досвідом, можуть на його основі та з його урахуванням) робити більш контрольованими поточні умови, тим самим краще адаптуючись до них.

Потреби ВПО у комунікації, спільній діяльності з іншими прокорелювали із

загальною інтернальністю, на наш погляд, тому, що відчуваючи власну відповідальність за все, що відбувається навколо, внутрішньо переміщена особа має прагнути саме до рівноправної інтеракції з оточенням, на противагу екстернальній особистості, яка зазвичай демонструє споживче ставлення до інших; сподівається перекласти відповідальність саме на них; очікує, що саме вони будуть вирішувати поточні актуальні проблеми, які її стосуються, - в такому випадку ані повноцінна комунікація, ані спільна діяльність не є у високій ступені затребуваними.

Зв'язок емоційної комфортності з низкою складових інтернальності ВПО ми схильні пояснювати тим, що інтернальність дає особистості більше відчуття контролю щодо того, що відбувається з нею. За таких умов зростає впевненість у власній спроможності впливати на власну долю, формується більша визначеність, чіткість перспектив тощо. Відповідно, якщо виникають певні поточні негаразди (побутові, соціальні, психологічні), в ситуації більшої визначеності людина має почувати себе більш емоційно комфортно.

Прямий зв'язок прагнення до домінування та інтегрованості, на наш погляд, слід пояснювати в контексті визнання першого в якості інструменту досягнення другого. Тобто, ВПО можуть мати бажання завоювати авторитет серед оточення, і, оскільки у звичайних умовах авторитет здобувається доволі тривалий час (наприклад, якщо мова йде про авторитет, заснований на професіоналізмі), то ВПО через раптовість свого переміщення можуть прагнути зробити це якомога скоріше, - отже, пробують домогтися цього за рахунок домінування. І завдяки здобуттю певної переваги над іншими вони починають відчувати своє «влиття» до соціального середовища, тобто, інтегрованість.

Щодо ескапізму, то його зворотній зв'язок з інтернальністю є надзвичайно очевидним: людина, яка не схильна брати відповідальність за проблеми, що виникають на її шляху, буде намагатися всіляко їх уникнути.

Крім того, як ми бачимо, в ситуації внутрішнього переміщення наявність проблем з роботою, веденням домогосподарства та сімейними стосунками, пов'язана з ескапізмом, - що, на нашу думку, може свідчити про сприйняття ВПО свого становища як тимчасового. Мова йде про те, що, коли дані особи не мають

переконаності в тому, що вони будуть довго працювати та жити на новому місці; що вони не будуть в такому становищі тривалий час формувати сімейні стосунки, - вони вважають за краще уникнути проблем, що виникають у зазначених аспектах і перекладати їх, ніж намагатися витратити сили для їхнього розв'язання.

Отже, підведемо підсумки за даним підрозділом.

Для внутрішньо переміщених осіб характерний зворотній зв'язок адаптованості та інтернальності у сфері досягнень. Також їм притаманний прямий зв'язок визнання потреби в інших людях з загальною інтернальністю, а також зворотній – з проблемністю у сприйнятті таких сфер, як домогосподарство та соціальне дозвілля. При цьому спостерігається прямопропорційна пов'язаність відчуття ними емоційного комфорту з асимільованістю, інтернальністю - щодо власного досвіду, професійно-соціальних, міжособистісних аспектів життя, та дій, що стосуються догляду за здоров'ям. Внутрішньо переміщені особи також демонструють додатний зв'язок прагнення до домінування з інтернальністю щодо власного досвіду, задоволеністю життям та інтегрованістю, а також зворотній – з порушенням поведінкової регуляції, суїцидальними схильностями і втратою комунікативного потенціалу. Нарешті, для даних осіб є характерним обернений взаємозв'язок прагнення до уникнення проблем зі схильністю брати відповідальність на себе за все, що відбувається в їхньому житті, а також – з інтегрованістю та задоволеністю життям. При цьому з визнанням проблемності сфер роботи, домогосподарства та сімейних стосунків в даному аспекті спостерігається позитивний зв'язок.

Висновки до розділу III

1. В цілому соціально-психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб протікає у відповідності до норми, - і це стосується як використання ними власних адаптаційних ресурсів, так і проявів дезадаптивності та акультураційних предизпозицій. Але у них спостерігаються тенденції до прояву незадоволеності життям та сприйняття проблемності функціонування у таких сферах, як робота та ведення домашнього господарства. При цьому серед внутрішньо переміщених осіб

жінки достовірно виразніше, ніж чоловіки, проявляють потреби у комунікації та спільній діяльності з оточуючими людьми; більшою мірою відчують емоційний комфорт та задоволеність життям; демонструють вищу спроможність брати на себе відповідальність за результати побудови комунікації з іншими; легше йдуть на засвоєння та прийняття нової культури при відмові від рідної; і мають менш проблемне сприйняття таких сфер, як соціальне та особисте дозвілля. Також внутрішньо переміщені особи демонструють достовірне зниження схильності брати відповідальність на себе за побудову сімейних стосунків з віком.

2. Для внутрішньо переміщених осіб характерне достовірне зниження адаптованості до соціального середовища; націленості на комунікацію та спільну діяльність з оточуючими людьми; емоційного комфорту; схильності брати на себе відповідальність за свій минулий досвід, невдачі та досягнення, - в тому числі, і в професійній діяльності; готовності до труднощів та самостійного планування власної активності; здатності до засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною або при відмові від неї; та задоволеності життям. При цьому у даних осіб відзначається зростання руйнації ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури, а також спостерігається тенденція до зниження самоприйняття і збільшення визнання проблемності таких сфер життєдіяльності, як робота, домогосподарство та соціальне дозвілля.

3. Для внутрішньо переміщених осіб характерний зворотній зв'язок адаптованості та інтернальності у сфері досягнень. Також їм притаманний прямий зв'язок визнання потреби в інших людях з загальною інтернальністю, а також зворотній – з проблемністю у сприйнятті таких сфер, як домогосподарство та соціальне дозвілля. При цьому спостерігається прямопропорційна пов'язаність відчуття ними емоційного комфорту з асимільованістю, інтернальністю - щодо власного досвіду, професійно-соціальних, міжособистісних аспектів життя, та дій, що стосуються догляду за здоров'ям. Внутрішньо переміщені особи також демонструють додатний зв'язок прагнення до домінування з інтернальністю щодо власного досвіду, задоволеністю життям та інтегрованістю, а також зворотній – з

порушенням поведінкової регуляції, суїцидальними схильностями і втратою комунікативного потенціалу. Нарешті, для даних осіб є характерним обернений взаємозв'язок прагнення до уникнення проблем зі схильністю брати відповідальність на себе за все, що відбувається в їхньому житті, а також – з інтегрованістю та задоволеністю життям. При цьому з визнанням проблемності сфер роботи, домогосподарства та сімейних стосунків в даному аспекті спостерігається позитивний зв'язок.

ВИСНОВКИ

1. При проведенні теоретичного аналізу було встановлено, що соціально-психологічна адаптація – це явище, що може одночасно виступати і в якості процесу, і в якості стану, і в якості результату особистісної взаємодії із соціальним середовищем, основним параметром якої є оптимальність інтеракції людини з іншими особистостями, що перебувають у її оточенні. Дана оптимальність визначається узгодженістю вимог середовища та дій людини, співвідношенням задоволення її потреб та потреб інших, та мірою ефективності і продуктивності її функціонування у вказаному середовищі. Для внутрішньо переміщених осіб протягом тривалого після переїзду часу характерна виразна дезадаптація, зниження комунікативного та адаптаційного потенціалу, визнання невиразної якості життя, розлади поведінково-діяльної регуляції, особистісна дезінтегрованість, сприйняття соціального оточення як чужого та ворожого, падіння соціальної спрямованості та активності, знецінення самовартості і власних мотиваційних ресурсів, зростання схильності задовольнятися малим тощо.

2. В ході дослідження виразності показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб було встановлено, що в цілому зазначений процес протікає у відповідності до норми, - і це стосується як використання внутрішніми переселенцями власних адаптаційних ресурсів, так і проявів дезадаптивності та акультураційних предизпозицій. Але при цьому у даних осіб спостерігаються тенденції до прояву незадоволеності життям та сприйняття проблемності функціонування у таких сферах, як робота та ведення домашнього господарства. Також внутрішні переселенці демонструють достовірне зниження з віком схильності брати відповідальність на себе за побудову сімейних стосунків.

3. При визначенні особливостей показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб було виявлено, що для даних людей характерне достовірне зниження адаптованості до соціального середовища; націленості на комунікацію та спільну діяльність з оточуючими людьми; емоційного комфорту; схильності брати на себе відповідальність за свій минулий досвід, невдачі та досягнення, - в тому числі, і в професійній діяльності; готовності до труднощів та

самостійного планування власної активності; здатності до засвоєння нової культури при збереженні ідентифікації з власною або при відмові від неї; та задоволеності життям. При цьому у даних осіб відзначається зростання руйнації ідентифікації з власною культурою під впливом нового середовища, що супроводжується неприйняттям нової культури, а також спостерігається тенденція до зниження самоприйняття і збільшення визнання проблемності таких сфер життєдіяльності, як робота, домогосподарство та соціальне дозвілля.

4. В ході визначення особливостей взаємозв'язку показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб було встановлено, що для даних людей характерний прямий зв'язок адаптованості та інтернальності у сфері досягнень. Також їм притаманний прямий зв'язок визнання потреби в інших людях з загальною інтернальністю, а також зворотній – з проблемністю у сприйнятті таких сфер, як домогосподарство та соціальне дозвілля. При цьому спостерігається прямопропорційна пов'язаність відчуття ними емоційного комфорту з асимільованістю, інтернальністю - щодо власного досвіду, професійно-соціальних, міжособистісних аспектів життя, та дій, що стосуються догляду за здоров'ям. Внутрішньо переміщені особи також демонструють додатний зв'язок прагнення до домінування з інтернальністю щодо власного досвіду, задоволеністю життям та інтегрованістю, а також зворотній – з порушенням поведінкової регуляції, суїцидальними схильностями і втратою комунікативного потенціалу. Нарешті, для даних осіб є характерним обернений взаємозв'язок прагнення до уникнення проблем зі схильністю брати відповідальність на себе за все, що відбувається в їхньому житті, а також – з інтегрованістю та задоволеністю життям. При цьому з визнанням проблемності сфер роботи, домогосподарства та сімейних стосунків в даному аспекті спостерігається позитивний зв'язок.

Таким чином, гіпотеза нашого дослідження була підтверджена.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеєнко Т.Ф., Гончар Л.В., Куниця Т.Ю., Бибик Д.Д. Вимушені переселенці: соціально-педагогічні проблеми і досвід підтримки: монографія / [за ред. Т.Ф. Алексеєнко. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 240 с.
2. Блинова О.Є. Соціально-психологічна адаптація вимушених мігрантів: підходи і проблеми вивчення феномена акультурації. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2016. Т. 1; №3. С. 111-117.
3. Богучарова О. І. Ткаченко Н. В. Копінг-стратегії як фактор «позитивної» адаптації вимушених мігрантів. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Психологія*. 2016. Вип. 22. С. 27-36.
4. Волошин С.М. Особливості змісту соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб до нового соціального середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2019. № 9. С. 73-76.
5. Гордієнко Н.В., Навошицький М.Т. До проблеми соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб у приймаючих громадах та організації соціальної роботи з ними. *The 10th International scientific and practical conference «Science, innovations and education: problems and prospects»* (May 4-6, 2022) CPN Publishing Group, Tokyo, Japan. 2022. P. 323-333.
6. Григоренко І.О., Савельєва Н. М. Соціальна робота з внутрішньо переміщеними особами в сучасних умовах: навч. посіб. для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка». Полтава : ПНПУ, 2017. 100 с.
7. Гуляєва А. С. Психологічні особливості вимушеного переселення. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Кам'янець-Подільський*. 2017. 37. С. 66-75.
8. Дерев'янко С. Внутрішньо переміщені особи: проблеми політичної соціалізації в Галичині. *Наукові записки: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 1 (87). С. 199-216.

9. Дікова Я. Є. Особливості соціальної адаптації внутрішньо переміщених осіб в сучасному українському суспільстві. Одеса, 2020. 89 с.
10. Зелінська Я. Ц. Досвід корекції емоційної складової Я-образу вимушено переміщених осіб засобами арт-терапії. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 1. С. 42-48.
11. Зінченко О.С. Теоретичні засади дослідження соціальнопсихологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 4. С. 47-53.
12. Кердивар В.В. Христенко В.Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.
13. Лазоренко Б. П. Технології реабілітації та реадaptaції вимушено переміщених осіб: досвід Чернігівської школи соціально-психологічної допомоги. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. Вип. 43. С. 82-94.
14. Львовчкіна А. М. Організація соціальної та психологічної допомоги біженцям і переселенцям. *Перспективита інновації науки*. 2022. №12 (17). С. 379-390.
15. Мазіна Н. Е. Соціально-економічна адаптація внутрішньо переміщених осіб: підходи до виміру. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. 2016. Вип. 12. С. 131-138.
16. Максименко Ю.Б., Морозова-Йоханнессен О.В. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 69(5). С. 90-97.
17. Малиха М. І. До проблеми сутності поняття «внутрішньо переміщені особи»: державна політика та регіональна практика. *Грані*. 2015. № 8. С. 6-11.
18. Мальчикова Д. С., Ковальова К. І., Лозова Л. В. Вимушена зміна зайнятості та основні потреби внутрішньо переміщених осіб внаслідок воєнного конфлікту на Сході України та анексії Криму. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Географічні науки*. 2018. Вип. 8. С. 92-97.
19. Могильова Н.М. Особливості психічного здоров'я та психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб в умовах війни: досвід України. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. №2. С.81-85.

20. Ніконова Д.О. Внутрішня міграція в Україні: чинники впливу. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. 2016. Вип. 10 (1). С. 89-94.
21. Новікова О. Ф., Шамілева Л.Л. Соціальна справедливість у процесах вимушеного переселення: оцінка та пріоритети досягнення. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2. С. 109-120.
22. Педоренко В.М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Психологія»*. 2023. № 5. С. 5-10.
23. Песоцька Ю. Соціальна реабілітація та соціальна адаптація внутрішньо переміщених осіб. 2022. *Social Work and Education*. Vol. 9, No. 1. P. 91-100.
24. Поспєлова І., Касьянова О., Клосс Г. Особливості соціально-психологічної адаптації осіб із різним ставленням до невизначеності. *Наука і освіта*. 2023. № 2. С. 110-120.
25. Путінцев А.В., Пащенко Ю.Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб в регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. №9. С. 110-121.
26. Риндзак О.Т. Соціокультурні аспекти інтеграції внутрішньо переміщених осіб у регіональному вимірі. *Регіональна економіка*. 2016. № 3. С. 120-127.
27. Семікіна О.Є., Федченко В.Ю., Явдак І.О., Черediaкова О.С., Волкова С.О. Особливості емоційного стану у внутрішньо переміщених осіб. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2020. № 13. С. 23-28.
28. Силкіна С. А. Соціальна адаптація дітей внутрішньо переміщених осіб в умовах нового поселення. *Освіта та педагогічна наука*. 2022. № 3 (181). С. 69–79.
29. Сікора Я.Б. Адаптація як об'єкт наукового дослідження: психолого-педагогічний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2022. Вип. 2(51). С. 135-139.
30. Сірант М. М. Біженці та внутрішньо переміщені особи: співвідношення понять. *Митна справа*. 2015. № 2(2.2). С. 154-159.

31. Солдато́ва О. С. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо-переміщених осіб. «UChoice: 4P» *Ukrainian Choice: Public Policy, Politics, Psychology*: матер. Третьої міждисципл. наук-практ. конфер. (м. Одеса, 6 жовтня 2017 р.) / за заг. ред. Д. В. Яковлева. Одеса : Національний університет «Одеська юридична академія», 2017. С. 80-83.
32. Спринська З.В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. №6. С. 50-56.
33. Тітат І.О. Поняття та критерії адаптації й інтеграції внутрішньо переміщених осіб і умови скасування статусу переселенця. *Український соціум*. 2016. №4(59). С. 57-68.
34. Трубавіна І.М. Проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні як основа ведення випадку в соціальній роботі з ними. *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції* : зб. наук. пр. Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка Старобільськ : ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2017. С. 320-342.
35. Bandura A. Self-Regulation of Motivation and Action through Goal Systems. In V. Hamilton, G. H. Bower, & N. H. Frijda (Eds.). *Cognitive Perspectives on Emotion and Motivation*. 1988. P. 37-61.
36. Barnes M. L., Bodin Ö., Guerrero A. M., McAllister R. J., Alexander S. M., Robins G. The social structural foundations of adaptation and transformation in social–ecological systems. *Ecology and Society*. 2017. №22(4):16. P. 20-34.
37. Démurger S., Li S. Migration, remittances and rural employment patterns: Evidence from China. *Research in Labor Economics*, 37:1, 2013. P. 31-63.
38. Engbersen, G., Snel E. Liquid migration. *Dynamic and fluid patterns of post-accession migration flows*. 2013. 346p.
39. Erikson E.H. *Childhood and Society*. New York: Norton, 1950. 448 p.
40. Folke C., Carpenter S. R., Walker B., Scheffer M., Chapin T., Rockstrom J. Resilience thinking: integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*. 2010. 15(4):20.
41. Frankl V. *Man's search for meaning: an introduction to logotherapy*. Boston :

- Beacon Press, 1992. 196 p.
42. Freud S. The Ego and the Id. In J. Strachey et al. (Trans.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Volume XIX. London: Hogarth Press. 1923. P. 12-66.
 43. Gibson J., McKenzie D., Stillman S. Accounting for selectivity and duration-dependent heterogeneity when estimating the impact of emigration on incomes and poverty in sending areas. *Economic Development and Cultural Change*, 61:2, 2013. 247–280.
 44. Kelly G. A. The autobiography of a theory. In B. A. Maher (Ed.), *Clinical psychology and personality: The selected papers of George Kelly*. New York: Wiley, 1969. P. 46-65.
 45. Maslow A. H. A theory of human motivation. *Psychological Review*. 1943. 50. P. 370-396.
 46. Mead G. H. The Individual and the Social Self: Unpublished Essays by G. H. Mead. Ed. by David L. Miller. University of Chicago Press. 1982. 419 p.
 47. Morrison T. H., Adger W. N., Brown K., Lemos M. C., Huitema D., Hughes T. P. Mitigation and adaptation in polycentric systems: sources of power in the pursuit of collective goals. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 2017. 8(5):e479.
 48. Nelson D. R., Adger W. N., Brown K. Adaptation to environmental change: contributions of a resilience framework. *Annual Review of Environment and Resources*. 2007. 32. P. 395-419.
 49. Piaget J. Development and learning. *Journal of Research in Science Teaching*. Vol. 2, Issue 3. P. 176-186.
 50. Priebe S., Jankovic Gavrilovic J., Bremner S., Ajdukovic D., Franciskovic T., Galeazzi G. M., Kucukalic A., Lecic-Tosevski D., Morina N., Popovski M., Schützwohl M., Bogic M. Psychological symptoms as long-term consequences of war experiences. *Psychopathology*. 2013. 46(1). P. 45-54.
 51. Ravenstein E. The Laws of migration. *Journal of the Statistical Society*. 1885. № 46. 114-121.
 52. Rogers C. R. Empathic: An Unappreciated Way of Being. *The Counseling*

- Psychologist*. 1975. 5(2). P. 2-10.
53. Rotter J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychology Monographs: General and Applied*. 1966. №80. P. 1-28.
 54. Rotter J. B. Some implications of a social learning theory for the prediction of goal directed behavior from testing procedures. *Psychological Review*. 1960. №67. P. 301-316.
 55. Schellenberg J. A. *Masters of Social Psychology*. Oxford University Press. 1978. 671p.
 56. Thibaut J. W., Kelley H. H. *The social psychology of groups*. Routledge, 1959. 526 p.
 57. Tolman E. C. A New Formula for Behaviorism (англ.). *Psychological Review*. 1922. Vol. 29, no. 1. P. 44-53.
 58. Vogel D. Flüchtlingspolitik als Tragische Wahlhandlung. *In acta demographica 1994–1996*. Ed. Galler, H. , Steinmann, G. and Wagner, G. Heidelberg: Physica, 1996. P. 69-81.
 59. Walker B., C. S. Holling, S. R. Carpenter, and A. Kinzig. Resilience, adaptability and transformability in social–ecological systems. *Ecology and Society*. 2004. 9(2):5. P. 139-152.

Анотація

Трофімова Д. Особливості соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб

У роботі проведено аналіз таких наукових категорій, як: феномен соціально-психологічної адаптації особистості; психологічні особливості вимушено переміщених осіб в контексті їхньої соціально-психологічної адаптації; та сучасні дослідження соціально-психологічної адаптації вимушено переміщених осіб.

До емпіричного дослідження було залучено 44 досліджуваних, що набули статусу ВПО внаслідок переїзду з прифронтових населених пунктів України, а також 47 осіб, які не є внутрішньо переміщеними особами, відібрані з урахуванням дотримання еквівалентності вибірки по відношенню до групи ВПО.

Було проведено дослідження виразності показників соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб, - зокрема, таких як адаптивність, емоційний комфорт, відомість, ескапізм, локус контролю, акультураційні predisпозиції, інтегрованість, задоволеність життям та низка інших; в ході порівняльного аналізу визначено особливості соціально-психологічної адаптації даних респондентів; а також – досліджено особливості взаємозв'язку їхніх показників соціально-психологічної адаптації.

За підсумком дослідження була підтверджена початкова гіпотеза щодо того, що соціально-психологічної адаптованості у внутрішньо переміщених осіб є нижчі у порівнянні з не переміщеними особами, а також – стосовно того, що інтернальність локусу контролю та позитивні акультураційні predisпозиції передбачають зв'язок з тенденцією до зростання успішності соціально-психологічної адаптації внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи; соціально-психологічна адаптація; адаптивність; акультураційні predisпозиції; локус контролю; задоволеність життям; адаптаційний потенціал; адаптаційні ресурси.

Summary

Trofimova D. Social-psychological adaptation features of internally displaced persons

The paper analyzes such scientific categories as: the phenomenon of social and psychological adaptation of the individual; psychological features of forcibly displaced persons in the context of their social and psychological adaptation; and modern studies of socio-psychological adaptation of forcibly displaced persons.

The empirical study included 44 subjects who acquired the status of IDPs as a result of moving from the front-line settlements of Ukraine, as well as 47 people who are not internally displaced persons, selected taking into account the equivalence of the sample in relation to the group of IDPs.

A study of the expressiveness of indicators of social and psychological adaptation of internally displaced persons was conducted, in particular, such as adaptability, emotional comfort, fame, escapism, locus of control, acculturation predispositions, integration, life satisfaction and a number of others; in the course of a comparative analysis, the features of socio-psychological adaptation of these respondents were determined; and also - the peculiarities of the interrelationship of their indicators of social and psychological adaptation were investigated.

As a result of the study, the initial hypothesis was confirmed that socio-psychological adaptability is lower in internally displaced persons compared to non-displaced persons, and also that the internal locus of control and positive acculturation predispositions predict a relationship with the tendency to grow successful socio-psychological adaptation of internally displaced persons.

Keywords: internally displaced persons; socio-psychological adaptation; adaptability; acculturation predispositions; locus of control; satisfaction with life; adaptation potential; adaptation resources.